

Yitik Bir Mirasın Yaşayan Şahitleri: Bağdat Mercâniye Vakıflarının Kitabeleri Üzerine İnceleme

Living Witnesses of a Lost Heritage: An Analysis of the Inscriptions of the Baghdad Marjāniyya Endowments

Abdulhamit Dündar¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Abdulhamit Dündar (Dr. Öğr. Üyesi),
Sakarya Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri
Fakültesi, Tarih Bölümü, Sakarya, Türkiye
ROR: <https://ror.org/04ttnw109>
E-posta: abdulhamitdundar@gmail.com
ORCID: 0000-0002-3126-6640

Başvuru/Submitted: 16.10.2024
Revizyon Talebi/Revision Requested:
19.01.2025
Son Revizyon/Last Revision Received:
06.02.2025
Kabul/Accepted: 07.02.2025

Atıf/Citation: Dündar, Abdulhamit. Living Witnesses of a Lost Heritage: An Analysis of the Inscriptions of the Baghdad Marjāniyya Endowments. *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 15/1, (March 2025): 1-42. <https://doi.org/10.26650/iuitd.2025.1568013>

ÖZ

Taşa veya tuğlaya işlenmiş vakfiye kitabeleri, birinci elden tarihî kaynak olmalarının yanında dönemin sanat anlayışını da zamanımıza taşıyan çok yönlü belgelerdir. İlhanlılar dönemi mimari yapılarında yaygın olan bu türün en dikkat çekici örneklerinden biri, Bağdat'taki Celâyirîliler (1340-1431) dönemi eserlerinden olan Mercâniye Medresesi ve vakıflarına ait kitabelerdir. Mercâniye Medresesi, Celâyirîli hükümdarı Şeyh Hasan ve oğlu Şeyh Üveys döneminde Bağdat valiliği görevinde bulunan Eminüddin Mercân b. Abdullah b. Abdurrahman es-Sultânî el-Olcaytî tarafından 758 (1357) yılında Bağdat'ın doğu yakasında kurulmuştur. Kurucu, medreseyle birlikte inşa ettiği dârüşşifânın kalıcı ve sürdürülebilir kurumlar olmalarını sağlamak amacıyla zengin vakıflar tesis etmiş; vakıflara dair bilgileri içeren vakfiye metnini ise kitabeler hâlinde medresenin içine yerleştirmiştir. Altı kitabe hâlinde düzenlenmiş olan vakfiye, medresenin vakıfları ve kurumsal tarihi hakkında benzersiz bilgiler içermektedir. Medresenin mescit bölümünün iç duvarlarına sabitlenmiş hâlde bulunan kitabeler, içerik açısından olduğu kadar Selçuklu tarzı celi sülüs yazı geleneğinin seçkin bir örneği olması bakımından da önem arz etmektedir. Altı vakfiye kitabesinden başka, Mercâniye vakıfları hakkında önemli bilgiler içeren diğer kitabeleri de kapsamına alan bu çalışma, kitabelerle ilgili literatürün değerlendirmesini, kitabelerin epigrafik incelemesini, vakfedilen taşınmazların sayısal ve niceliksel bilgilerinin analizini, dönemin siyasi ve içtimai durumuna ışık tutan kavramları ve yer adlarının açıklamasını ihtiva etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bağdat, Mercâniye Medresesi, Kitabeler, Şeyh Üveys, Mercân b. Abdullah

ABSTRACT

As primary historical sources, endowment inscriptions engraved on stone or brick not only preserve the written heritage of their time but also reflect its artistic sensibilities, serving as versatile documents that bridge the past and present. One of the most remarkable examples of this type, commonly found in Ilkhanid-period architectural structures, is the inscriptions of the Marjāniyya Madrasa, built in Baghdad during the Jalāyirid rule. Established

in 758/1357 on the eastern side of Baghdād, the madrasa was founded by Amīn al-Dīn Marjān b. Abdullāh b. Abdurrahmān al-Oljaytī, who served as governor of Baghdād under the Jalāyirid rulers Sheikh Hasan and his son Sheikh Uwais. The endowment, arranged into six inscriptions, provides unique insights into the madrasa's foundation and institutional history. These inscriptions, now affixed to the interior walls of the Marjāniyya Mosque, are significant not only for their content but also as outstanding examples of the Saljuk-style *jālī thuluth* script. In addition to these six endowment inscriptions, this study examines other inscriptions that offer valuable information about the Marjāniyya endowments. It includes a review of the literature on the inscriptions, an epigraphic analysis of the inscriptions, an examination of numerical and quantitative data related to endowed immovables, and interpretations of key terms and place names that illuminate the political and social context of the period.

Keywords: Baghdād, Marjāniyya Madrasa, Inscriptions, Sheikh Uwais, Marjān b. Abdullāh

EXTENDED ABSTRACT

Foundation deeds (*waqfiyyas*) are official and legal documents that constitute a primary source for the institutional history of the Islamic world. These texts provide information about the functioning of institutions, their financial resources, founders, foundation dates, purposes, and the political and social conditions of the period in which they were established. However, only a few of these texts, inscribed on stone or brick, have survived to this day in their authentic and complete form. Notable examples include the inscriptions of the Marjāniyya Madrasa in Baghdād and the Marjān Khān (Ortmah Khān), which was among its endowments. The inscriptions, fixed to the interior walls of the madrasa on the southwest façade, have survived almost perfectly. The six brick foundation inscriptions, of which four are rectangular and two are arranged in an arched form, are of particular significance not only for the text of the foundation but also for the high aesthetic value of the *Jālī thuluth* script used in the inscriptions.

This study presents an in-depth analysis of the *waqf* inscriptions from the Marjāniyya Madrasa and Ortmah Khān in Baghdād, focusing on their textual and physical characteristics. It makes significant contributions to the broader fields of Islamic studies and historical epigraphy. The research aims to address key gaps in the literature by employing a multifaceted approach to analysing the inscriptions, guided by the following research questions: How do the inscriptions vary in content and style based on their placement within the madrasa complex? What are the linguistic, calligraphic, and structural characteristics of the inscriptions? How have external factors such as erosion and damage affected their readability and interpretation?

The present study is constrained to the analysis of the inscriptions containing information about the foundations (*waqfs*) of the Marjāniyya Madrasa, in addition to the epigraphic material that is identifiable in the madrasa and its affiliated institutions. The scope of the study does not extend to the decoration elements, parts of the madrasa, or its architectural features.

The Marjāniyya Madrasa was founded in 758 (1357) by Amīn al-Dīn Marjān b. Abd Allah b. ‘Abd al-Rahman al-Sultānī al-Oljeitī, who was the governor of Baghdād during the reigns of Sheikh Hasan (Hasan Buzurg), the founder of the Jalāyirid dynasty, and his son Sheikh Uwais. The construction of the Marjāniyya Madrasa, a complex that also incorporated the Dār al-Shifā’ and the inn (Ortmah Khan), is estimated to have been completed within a period of six

years, from 752 to 758 (1351 to 1357). The madrasa was situated at the Badr Gate, one of the northern gates of the Dār al-Khilāfa city wall. Centrally located on the eastern side of Baghdād, the madrasa is situated in the Marjāniyya Quarter, which was known by this name in the 16th and 17th centuries. In the 19th century, the area where the madrasa was located was known as the Bāb al-Agha (Agha Gate) Quarter.

The madrasa remained under Ottoman rule for nearly four centuries (1534–1917). However, no comprehensive chronological record exists of the restorations undertaken during this extensive period. The first known restoration under Ottoman rule was carried out in 1785 by Sulaiman Pasha, the governor of Baghdād. Archival documents from the Ottoman period indicate that educational activities in the madrasa continued until the end of Ottoman rule in Iraq, albeit with intermittent interruptions.

Despite its long history under Ottoman rule, scholarly interest in the madrasa's inscriptions emerged primarily through the accounts of 18th- and 19th-century Western travelers. The earliest recorded mention of the endowment inscriptions of the Marjāniyya Madrasa is that of Carsten Niebuhr in the 18th century. Although the German traveler praised the content of the endowment, he stated that he was unable to provide the full text of the inscription for certain reasons. In the first volume of his *Archäologische Reise im Euphrat- und Tigris-Gebiet*, Max van Berchem assessed the endowment inscriptions at Marjāniyya. Another pioneering researcher interested in waqf inscriptions was Louis Massignon. His analysis of the endowment inscriptions, along with other inscriptions in the madrasa for the *Corpus Inscriptionum Arabicarum*, was conducted with the assistance of Hajī 'Alā al-Dīn b. Nu'mān al-Ālūsī, who was the madrasa's professor at the time. However, significant discrepancies were later identified between Massignon's readings and subsequent analyses. The text of the endowment was later meticulously examined by F. Sarre and E. Herzfeld, who not only pointed out the differences between Berchem's and Massignon's readings but also provided explanations for the place names and concepts found in the text. In addition to Western travelers and historians, the extraordinary endowment of the Marjāniyya Madrasa has also been studied by scholars such as Mahmūd Shukrī al-Ālūsī, Mustafa Jawād, Kurkīs 'Awwād, 'Abbās al-'Azzāwī, Nāṣir al-Naqshibandī, Tāriq Jawād al-Janābī, and Roberto Parapetti. The foundation inscriptions were first read by Bülent Yılmaz in his doctoral thesis, "Celayirliler Kabile-Devlet", which was translated into Turkish but left incomplete. However, both the Arabic text and the Turkish translation of this study contain certain deficiencies and errors, including the omission of the "hamdala" and "salwala" sections at the beginning of the text. Furthermore, the concepts and place names within the inscription were not analyzed. In contrast, Abdüsselam Uluçam's analysis focused exclusively on the Arabic text, providing both a transcription and a Turkish translation of the inscription on the portal of the Marjāniyya Madrasa.

The text of the waqfiyya consists of 975 words, distributed across six inscriptions, two arranged in seven lines and four in five lines. It is written in an elegant style of *Jalī Thuluth*, typically in double-stacked lines. The rectangular inscriptions contain five lines, each averaging 20 words, whereas the arched inscriptions comprise seven lines, with the first line averaging

five words and the final lines containing up to 45 words. The first inscription is located above the *mihrab*, the second to its left, and the third opposite the second. The inscriptions continue in a counterclockwise direction along the inner walls of the mosque. The arrangement of the lines and the sophistication of the lettering closely resemble the distinctive style of the Yāqūt al-Musta‘şimī school.

Giriş

Müesseseler tarihinin ana kaynakları arasında yer alan vakfiyeler, kurumların işleyişi, mali kaynakları, kurucuları, kuruluş tarihleri, amaçları ve kuruldukları dönemin siyasi ve sosyal şartları hakkında bilgi veren resmî ve hukuki belgelerdir. Kitabelere işlenmiş vakfiyeler ise içeriklerinin yanı sıra fizikî özellikleriyle de ayrı bir önemi haizdir. Belge niteliği taşıyan bu tür vakfiyelerin çok azı, otantik formda ve neredeyse eksiksiz bir şekilde günümüze ulaşabilmiştir. Bağdat'taki Mercâniye Medresesi ile medresenin mevkûfâtından olan Mercân Han (Örtme Han) kitabeleri de bu örnekler arasında yer almaktadır.

Mercâniye Medresesi'nin günümüze ulaşan iki farklı vakfiye metni bulunmaktadır. Bunlardan daha eski ve diğerine göre daha kısa olanı, bu çalışma kapsamında incelenen altı kitabe hâlinde tuğlaya işlenmiş vakfiye kitabeleridir. İkinci vakfiye metni ise, Dârü'l-Mahtûtât el-'Irâkiyye¹ numara 33272'de kayıtlı surettir. Söz konusu vakfiye sureti, 4 Zilhicce 758 (18 Kasım 1357) tarihinde dört nüsha hâlinde yazıldığı belirtilen asıl vakfiyenin, Ali b. Selman b. Musa el-Hanefî² adlı bir müstensih tarafından istinsah edilmiş bir kopyasını içermektedir.³ Elinizdeki çalışma, Mercâniye Medresesi'nin mescit bölümünün iç duvarlarına sabitlenmiş hâlde bulunan altı vakfiye kitabesi ile medresede ve Mercân Han'da bulunduğu tespit edilen kitabelerle sınırlandırılmıştır. Dârü'l-Mahtûtât el-'Irâkiyye'de bulunan vakfiye sureti iki sebepten ötürü bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Birinci sebep, iki vakfiye metnini makale hacminde bir çalışmada incelemenin imkânsızlığı; ikinci sebep, söz konusu iki vakfiye metninin muhteva açısından büyük farklılık göstermesidir. Çalışmada incelenen vakfiye kitabeleri, medrese için vakfedilen mevkûf araziler, hanlar, dükkânlar ve diğer akarât hakkında ayrıntılı bilgiler içerirken, Dârü'l-Mahtûtât el-'Irâkiyye'de kayıtlı vakfiye suretinde, medresenin bölümleri, akademik ve hizmet personeli sayıları, maaşları, istihkakları hakkında tafsilatlı bilgi verilmiştir. Kitabelerden büyük oranda farklı bir içeriğe sahip olan vakfiye sureti, Osmanlı dönemi paleografyasından yoğun izler taşımaktadır. Bu izler, medresenin Osmanlı idaresi altındaki işleyişi ve kadrolarıyla ilgili arşiv vesikalarından elde edilen bilgilerle de paralellik göstermektedir.⁴ Ayrıca söz konusu vakfiye suretinin orijinalliği konusunda derin bir araştırmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Bu sebepler muvacehesinde vakfiye suretinin müstakil bir araştırmaya konu edilmesi gerektiği zaruri görüldüğünden çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

Mercâniye Medresesi'nin özgün vakfiyesi altı kitabe hâlinde bulunmaktadır. Ancak, medresenin ve Mercân Han'ın taç kapısında kuruluş tarihi, amacı, kurucu bilgisi ve vakıflarına referanslar içeren başka kitabeler de bulunmaktadır. Altı vakfiye kitabesindeki bilgiyi büyük oranda teyit eden fakat aynı zamanda medrese ve vakıflarına dair farklı bilgiler de içeren söz konusu kitabelerin vakfiye kitabeleriyle birlikte değerlendirilmesi, Mercâniye vakıflarının anlaşılmasına önemli

1 Irak Yazma Eserler Kurumu.

2 Müstensihin kimliği ve istinsah tarihi hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır.

3 Hâlid Halil Hammûdî, *el-Medresetü'l-Mercâniyye fî Bağdâd Dirâse Târihiyye Mi'mâriyye Fenniyye* (Bağdat: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2013), 73-75, 324.

4 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). *Evkâf Defterleri* (Ev.d). 26060.

katkıları sağlayacağından, bunların da çalışma kapsamında incelenmesi zarureti ortaya çıkmıştır. 2019 yılında gerçekleştirdiğimiz saha ziyareti ve sonrasında yaptığımız araştırmalar neticesinde, Mercâniye Medresesi'nde ve Mercân Han'da toplam 19 kitabe tespit edilmiştir. Ancak bunlardan ikisi, aynı kitabelerin farklı zamanlarda kaydedilmiş versiyonları olup içerik olarak 17 farklı kitabe bulunmaktadır. Bu kitabelerden 11 tanesi⁵ medrese ve vakıfları hakkında bilgi ihtiva etmekte, diğerleri ise ayet ve hadis metinlerinden oluşmaktadır. Esasen vakfiye kitabeleri gibi medresenin muhtelif kısımlarındaki ayet ve hadis muhtevaî kitabeler, estetik değeri, ayet ve hadis seçimi gibi özellikleriyle döneminin din ve sanat anlayışına referanslar içermektedir. Bununla birlikte, çalışmanın odağı vakıflara dair bilgi içeren kitabeler olduğundan, ayet ve hadis içerikli kitabeler incelenmemiştir. Yazılı malzeme dışında kalan tezyinat unsurlarıyla medresenin bölümleri ve mimari özellikleri de çalışma kapsamının dışında tutulmuştur.

Bu çalışma, Mercâniye vakıflarından olan Mercâniye Medresesi ve Mercân Han (Örtme Han) kitabelerine dair literatürü incelemeyi, 20. yüzyılın başlarından itibaren bu kitabeler üzerine yapılan çalışmaları değerlendirmeyi, kitabelerin fiziki özelliklerini tespit etmeyi ve muhteva analizine tabi tutmayı amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda, Mercâniye Medresesi'nin altı kitabe hâlinde tuğlaya işlenmiş olan Arapça vakfiye metniyle medresenin ve Mercân Han'ın muhtelif kısımlarındaki kitabeler incelenmiş ve metin analizi yapılmıştır. Kitabelerde meydana gelen bozulmalara da işaret edilen çalışmada, zamanla hasar gören harfleri düzeltmeye yönelik yapılan müdahaleler sonucu oluşan farklılıklara işaret edilmiştir. Bu bozulmalara metin içinde, makalenin ek bölümünde yer alan kitabe görsellerinin numaralarına atıfta bulunularak referans verilmiştir. Örneğin, ekler bölümünde “Kitabe 6” olarak numaralandırılan kitabedeki tahribat veya hatalı restorasyona, ilgili satır numarasıyla birlikte “(Kitabe 6:1)” şeklinde işaret edilmiştir. Böylece, altıncı kitabenin birinci satırında tespit edilen bozulmaya referansta bulunulmuştur.

Mercâniye Medresesi ve vakıflarının kitabelerini konu alan bu çalışma, amaç, kapsam, yöntem ve literatür konularını içeren giriş bölümüyle birlikte, “Mercâniye Medresesi” ve “Kitabeler” başlıklarını taşıyan iki bölümden meydana gelmektedir. Medresenin tarihinin incelendiği birinci bölümde, Mercâniye Medresesi'nin kuruluşu, tarihî gelişimi, yıkılışı ve kurucusunun biyografisi ele alınmıştır. İkinci bölümde Mercâniye Medresesi'nde ve Mercân Han'da tespit edilen kitabeler çeşitli yönlerden analiz edilmiştir. Bu makalede incelenen kitabelerle birlikte toplam 19 kitabenin Arapça tahkiki ve Türkçe çevirisi, müstakil bir makale olarak planlandığından burada sadece analiz edilen bölümler bağlamında orijinal metinlere referansta bulunulmuştur.

Mercâniye Medresesi ve vakıflarının kitabeleri üzerine yapılan ilk araştırmalar, 20. yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır. Medrese ve vakıfları üzerine gerçekleştirilen bu öncü çalışmalarda, Mercâniye vakıflarından geriye kalan yapıları tasvir eden anlatılarla bu yapılarıdaki kitabelerin dışında, medresenin tarihine ışık tutan daha kapsamlı başka bir kaynağın kullanılmadığı görülmektedir. Kurumun tarihiyle ilgili bu sınırlı bilgi, 1945 yılından itibaren gerçekleştirilen

5 Bunların altı tanesi medresenin vakfiye kitabeleridir. Diğerleri ise sırasıyla; medresenin taç kapı kitabesi, eyvan kitabesi, güneybatı cephesinde mescit kapılarının üzerindeki avluya bakan kuşak kitabe, Mercân Han taç kapı kitabesi ve Şah İsmail kitabeleridir.

ikinci kuşak araştırmalarda yapıların mimari özellikleriyle ilgili tetkikler, medresenin yıkılış anlatısı ve yıkılan medresenin yerinde inşa edilen Mercâniye Camii projeleri hakkındaki anlatılarla genişlemiştir. Mercâniye Medresesi ve vakıfları üzerine yapılan ilk çalışmaların üzerinden bir asırdan uzun bir süre geçmiş olmasına rağmen, günümüzde hâlâ medrese ve vakıfları hakkında sahip olduğumuz bilgiler büyük ölçüde mezkûr vakfiye metinleri, medresenin mimari yapısı ve vakıflarıyla ilgili bilgilere dayanmaktadır. Bu durum, Mercâniye Medresesi'ne yönelik araştırmalarda vakfiye kitabelerinin okunması ve yorumlanmasına odaklanılmış olmasının nedenini açıklamaktadır. Mercâniye vakıflarının Osmanlı idaresi altındaki durumuna ilişkin Osmanlı arşivlerinde yer alan belgelerin henüz kapsamlı bir incelemeye tabi tutulmamış olması, Mercâniye vakıflarının tarihini ortaya koyma açısından da önemli bir eksiklik olarak değerlendirilebilir.

Mercâniye vakıfları kitabeleri birçok araştırmacı tarafından incelenmiştir. Kitabelerden ilk bahseden yazarlardan birisi Alman seyyah Carsten Niebuhr'dur (ö. 1815).⁶ Vakfiye kitabelerinin görkemine ve önemine dikkat çeken Niebuhr, medrese öğrencilerinin kitabelerin önünde oluşturduğu kalabalık nedeniyle onlara yaklaşmadığını ve bu sebeple metni aktaramadığını belirtmiştir.⁷ Arap epigrafisi üzerine yaptığı çalışmalarıyla tanınan İsviçreli şarkiyatçı Max van Berchem (ö. 1921) *Archäologische Reise im Euphrat- und Tigris-Gebiet*'in birinci cildinde medresenin taç kapı kitabesini, Niebuhr'un yerini belirtmeksizin kaydettiği kitabe metnini, mescidin avluya bakan cephesindeki kuşak kitabeyi ve eyvan kitabesinin Arapça metinleriyle Almanca çevirilerini vererek kısa açıklamalarla birlikte yayımlamıştır.⁸ Kitabelerle ilgilenen bir diğer öncü araştırmacı Fransız şarkiyatçı Louis Massignon (ö. 1962) olmuştur. Massignon, 1907-1908 yılı saha araştırmalarına dayalı olarak hazırladığı *Mission en Mesopotamie* çalışmasının ikinci cildinde, altı vakfiye kitabesiyle birlikte, medresede ve Mercân Han'daki diğer kitabeleri medresenin müderrisi olan Hacı Ali Alaaddin b. Numan el-Âlûsî'nin (ö. 1922) yardımıyla okuyarak Arapça metin, Fransızca çeviri ve incelemelerle birlikte neşretmiştir.⁹ Kitabeler daha sonra iki Alman araştırmacı Friedrich Paul Theodor Sarre (ö. 1945) ve Ernst Emil Herzfeld (ö. 1948) tarafından detaylı bir biçimde incelenmiştir. Sarre ve Herzfeld, Mahmûd Şükrî el-Âlûsî (ö. 1924) ve Massignon tarafından neşredilen metinlerin hatalarını göstermiş olmakla birlikte vakfiye metnini vermemişlerdir. Onlar, Berchem, Massignon ve Âlûsî'nin okuma farklılıklarına işaret ettikten sonra metinde geçen yer adları ve kavramları açıklamışlardır.¹⁰ İtalyan Mimar Roberto Parapetti, Mercâniye Medresesi tarihini ve mimari yapısını ele aldığı makalede sadece vakfiyenin İngilizce çevirisine yer vermiştir.¹¹

6 Mustafa L. Bilge, "Niebuhr, Carsten", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007), 33/78-79.

7 Carsten Niebuhr - Mustafa Cevâd, *Rihletü Niebuhr el-Kâmile ile l-'Irâk* (Beyrut: el-Verrâk, 2012), 224-225.

8 Friedrich Sarre vd., *Archäologische Reise im Euphrat- und Tigris-Gebiet* (Berlin: D. Reimer, 1911), 1/45-51.

9 Louis Massignon, "Les medresehs de Bagdâd", *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* 7 (1910), 77-86; Louis Massignon, *Mission en Mésopotamie (1907-1908)* (Kahire: Impr. de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, 1910), 1-31.

10 Friedrich Sarre - Ernst Emil Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat- und Tigris-Gebiet* (Berlin: D. Reimer, 1920), 2/181-196.

11 Roberto Parapetti, "The Lost Mirjaniyah Madrasa of Baghdad: Reconstructions and Additional Notes",

Mercâniye Medresesi kitabeleri, batılı seyyahlar ve tarihçilerin yanı sıra Mahmûd Şukrî el-Âlûsî, Abbâs el-Azzâvî (ö. 1971), Mustafa Cevâd (ö. 1969), Kurkîs Avvâd (ö. 1992), Nâsır en-Nakşibendî (ö. 1962), Târiq Jawâd al-Janâbî ve Hâlid Halîl Hammûdî gibi doğulu araştırmacılar tarafından da bilimsel yöntemlerle incelenmiştir. 1900'lerin başlarından itibaren kitabelere yönelik ilgi giderek artmış, 1945 yılında medresenin yıkımına karar verilmesi, bu ilginin özellikle doğulu araştırmacılar arasında daha da yoğunlaşmasına neden olmuştur. Mercâniye Medresesi ve vakıfları üzerine yapılan araştırmalardaki bu artış, medresenin yıkılmasına karşı hem halk arasında hem de entelektüel çevrelerde gösterilen tepkilerin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Doğulu araştırmacılar arasında tüm kitabelerin bilimsel ve titiz bir şekilde neşri, ilk kez Nâsır en-Nakşibendî tarafından gerçekleştirilmiştir. Nakşibendî, özellikle Massignon'un hatalarını vurgulayarak, kitabelerdeki yazım yanlışları dâhil olmak üzere, tüm kitabeleri titiz bir çalışmayla ortaya koymuştur. Nakşibendî'den önce ise, özellikle medresenin taç kapı kitabesi ve han kitabeleri, Mustafa Cevâd tarafından büyük bir dikkat ve titizlikle okunmuş ve neşredilmiştir.¹²

Târiq Jawâd Janâbî'nin "Studies in Medieval Iraqi Architecture" başlıklı doktora tezinde, Mercâniye Medresesi tarihi, mimari özellikleri, vakıfları, vakfiyeleri ve kitabeleri bağlamında ilk kez kapsamlı bir araştırmaya konu edilmiştir. Janâbî bu çalışmada, Nakşibendî'nin neşrettiği Arapça kitabe metinlerini esas alarak, tüm kitabeleri İngilizceye çevirmiştir.¹³ Bu tarihten sonra medrese hakkında yapılan en ciddi çalışma, Irak Kültür Bakanlığı Devlet Eserler ve Miras Kurulu (SBAH) ile İtalya Dışişleri Bakanlığı Doğu Anıtları Projesi (Monumenta Orientalia) işbirliği çerçevesinde gerçekleştirilen dört yıllık proje (2012-2016) ve bu proje kapsamında ortaya çıkan yayınlardır.¹⁴ Hâlid Halîl Hammûdî'nin *el-Medresetü'l-Mercâniyye fî Bağdâd: Dirâse Târîhiyye Mi'mâriyye Fennîyye* başlığıyla neşrettiği eseri ise Mercâniye Medresesi'nin tarihi, mimarî ve sanat tarihi açısından önemini vurgulayan, medrese ve vakıflarını bir kitap hacminde inceleyen ilk ve tek çalışmadır. Hammûdî'nin çalışmasının en özgün yönü Mercâniye Medresesi ve vakıflarının Dârü'l-Mahtûtât el-İrâkiyye'de kayıtlı vakfiye suretini ilim camiasına ilk defa tanıtmayı ve tahlilini sunmasıdır.¹⁵ Bununla birlikte çalışmada mezkûr vakfiye metninin bir bütün olarak neşredilmemiş olması önemli bir eksikliktir. Ancak Janâbî, İtalya Dışişleri Bakanlığı tarafından yürütülen projedeki araştırmacılar ve Hammûdî Mercâniye vakıflarının yaklaşık 400 yıllık Osmanlı dönemi hakkında detaylı bilgi sunmamaktadır.

Mesopotamia, Rivista Di Archeologia, Epigrafia e Storia Orientale Antica 52 (2017), 7-9.

12 Nâsır Nakşibendî, "el-Medresetü'l-Mercâniyye", *Sumer* 2/1 (1946), 49-53; Mustafa Cevâd, "Mâ Fevka Bâbi Örtme mine'l-Kitâbeti ve-mâ Fihâ, l'Inscription du Khân Ortmah", *Luğatu'l-Arab* 7 (1929), 513-517; Mustafa Cevâd - Ahmed Sûse, *Delîlû Hâritatî Bağdâd el-Mufasssal fî Hitatî Bağdâd Kadîmen ve Hadîsen* (Bağdat: Matbaatü'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-İrâkî, 1958), 1/216-224.

13 Târiq Jawâd Al-Janâbî, *Studies in Medieval Iraqi Architecture* (Edinburgh: Edinburgh University, Doktora Tezi, 1975), 172-246.

14 Parapetti, "The Lost Mirjaniyah Madrasa", 173-212.

15 Hammûdî, *el-Medresetü'l-Mercâniyye fî Bağdâd*, 73-111.

Vakfiye kitabelerine Türkçe literatürde ilk defa Bülent Yılmaz tarafından “Celayirli Kabile Devlet” başlıklı doktora tezinde yer verilmiş, ancak başlangıç kısmı eksik şekilde Türkçeye çevrilmiştir. Bununla birlikte Yılmaz’ın çalışmasında hem vakfiyenin Arapça metninde hem de Türkçe çevirisinde bazı eksikler ve hatalar görülmektedir. Ayrıca metinde geçen kavramlar ve yer adlarının üzerinde durulmamıştır.¹⁶ Abdüsselam Uluçam ise tüm kitabeler içinde sadece Mercâniye Medresesi’nin taç kapı kitabesinin Arapça metnine, transkripsiyonuna ve Türkçe çevirisine yer vermiştir.¹⁷

Mercâniye medresesi ve vakıflarının kitabeleri üzerine İngilizce, Almanca, Fransızca, İtalyanca ve Arapça dillerinde birçok çalışma yapılmıştır. Kitabelerin Arapça metnini ortaya koymaya odaklanan tamamı makale hacmindeki bu çalışmalarda metin analizi ya hiç yapılmamış ya da yetersiz kalmıştır. Mercâniye Medresesi ve vakıflarının kitabeleri üzerine yapılan araştırmalara rağmen, kitabelerin okunması sırasında yapılan bazı hataların sonraki araştırmacılar tarafından dikkatsiz biçimde tekrarlandığı görülmüştür.¹⁸ Ayrıca, bu araştırmalarda vakfiyede geçen yer adları ve ıstılahlarla ilgili açıklamalar yapılmış olmakla birlikte, kitabeler ve içerikleri kapsamlı bir analize tabi tutulmamıştır. Türkçe literatürde ise kitabeler üzerine nitelikli bir çalışma bulunmadığı gibi, kitabelerin analizine yönelik herhangi bir akademik araştırmaya da rastlanmamıştır. Bu çalışma literatürde tespit edilen boşluğu doldurma amacına matuf olarak ortaya çıkmıştır. Çalışma, Mercâniye Medresesi vakfiyesi üzerine yapılmış araştırmaların bir değerlendirmesini içerdiği gibi, kitabelerin bir bütün olarak çeşitli yönlerden analize tabi tutulması bakımından da literatürde bir ilk olma özelliği taşımaktadır.

Bu çalışma, genel çerçevede, tarihî metin incelemelerine ve İslam eğitim kurumları tarihine katkıda bulunmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın literatüre yapacağı bir diğer katkı ise kitabelerde geçen yer ve şahıs isimleri ile dönemin siyaset ve hukuk sistemine referansta bulunan ıstılahları açıklayarak medresenin kurulduğu döneme ışık tutmaktır. Mercâniye Medresesi ve vakıflarına ait kitabeler üzerine yapılan önceki çalışmalar titizlikle incelenerek Mercân Âbâd¹⁹ gibi yer adlarının doğru okunuşları belirlenmiş, harf anatomilerinde meydana gelen deformasyonlar ile hat sanatı açısından orijinalliğini kaybeden bölümler analiz edilerek literatüre orijinal bir katkı sunulmuştur. Ayrıca, kitabelerin muhatap kitlesine dair değerlendirmeler de literatürde ilk kez bu makale kapsamında ele alınmıştır. Öte yandan, çalışmanın odak noktası muhteva ve şekil analizi olduğundan, kitabelerin Arapça metinlerine ve Türkçe çevirilerine yer verilmemiştir. Bu yönüyle makale, daha önceki araştırmalarda yaygın olan metni sıhhatli bir biçimde ortaya koyma yaklaşımından ayrılarak, kitabelerin fiziksel ve sanatsal unsurlarını merkeze alan özgün bir değerlendirme sunmaktadır.

16 Bülent Yılmaz, *Celayirli Kabile Devlet* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002), 377-415.

17 Abdüsselam Uluçam, *Irak'taki Türk Mimari Eserleri* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989), 113-114.

18 Mercâniye kitabelerinin Arapça tahkiki ve Türkçe çevirisini içeren çalışmamızda, tekrar edilen okuma hataları detaylı şekilde işlenmiştir.

19 Vakfiye kitabeleri: Üçüncü vakfiye kitabesi, beşinci satır.

1. Mercâniye Medresesi

Kurum Adı	Mercâniye Medresesi (el-Medresetü'l-Mercâniyye, المدرسة المرجانية)
Kuruluş / Yıkılış Tarihleri	758 (1357)-1946
Kurucu	Emînüddîn Mercân b. Abdullah b. Abdurrahmân es-Sultânî el-Olcaytî (ö. 774/1372)
Kuruluş / Yıkılış İdarecileri	Celâyirli Hükümdarı Şeyh Üveys / Irak Hâşimî Kralı II. Faysal
Güncel Konum	Reşid Caddesi, Şorca, Bağdat, Irak
Yıkımdan Sorumlu Yetkililer	Seton Lloyd (1902-1996) ²⁰ , Erşed el-Ömerî (1888-1978) ²¹

1.1. Medresenin Tarihi

Mercâniye Medresesi, Celâyirîliler²² hanedanının kurucusu Şeyh Hasan (Hasan-ı Büzürg)²³ ve oğlu Şeyh Üveys²⁴ dönemlerinde Bağdat valiliği yapan Emînüddîn Mercân tarafından 758 (1357) yılında kurulmuştur. Medresenin taç kapı kitabesinin sekizinci satırındaki bazı kelimeler okunamaz hâlde olduğundan, inşaatın başlangıç tarihi tam olarak tespit edilememektedir. Bununla birlikte, yapımına Mercân b. Abdullah'ın birinci valilik tayinini 754 (1353) takip eden ilk üç yıl içinde başlanmış, Şeyh Üveys'in hükümdarlığının ilk yılında 758 (1357) tamamlanmıştır.

20 Irak Eski Eserler Müdürlüğü Arkeoloji Danışmanı İngiliz Arkeolog.

21 Bağdat Belediye Başkanı.

22 Literatürde Âl-i Celâyir, el-Celâyiriyyûn, Jalâyirs ve Jalayirids gibi kelimelerle tanımlanan Celâyirîliler, 1340-1431 yılları arasında batı İran, Azerbaycan ve Irak'a hükmeden Moğol hanedanıdır. Celâyirîliler hanedanı, İlhanlı Devleti'ne uzun süre hizmet eden köklü bir aile olup, askerî ve idarî görevlerde önemli roller üstlenmiştir. Hasan-ı Büzürg tarafından kurulan bu hanedan, Hasan'ın büyük dedesi İlkâ Noyan'a nispetle İlkanlılar, mensubu bulundukları kabileye nispetle de Celâyirîliler adıyla anılmıştır. Hasan-ı Büzürg'ün babası, İlhanlı Devleti'nde valilik yapan Emîr Hüseyin, dedesi ise Geyhatu döneminde beylerbeyi olarak görev yapmış Ak Boğa'dır. Büyük dedesi İlkân Noyan ise Bağdat'ın Moğollar tarafından işgal edilmesi ve Abbâsîlerin inkırazıyla sonuçlanan Hülâgû'nun Irak seferine katılan Moğol kumandanlardandır. Bk. Muzafer Ürekli, "Celâyirîliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/264-265.

23 Celâyirîliler Hanedanı'nın kurucusu ve ilk hükümdarı olan Şeyh Hasan, 134-1356 yılları arasında hüküm sürmüştür. Kaynaklarda, tam künyesi Emîr Şeyh Hasan b. Emîr Hüseyin b. Akboğa olarak verilmiştir. Emîr Çoban'ın torunu ve Timurtaş'ın oğlu olan Şeyh Hasan ile karıştırılmamak amacıyla, bu hükümdara genellikle Hasan-ı Büzürg veya Celâyirli Şeyh Hasan adları verilmiştir. Rakibi ve aynı zamanda düşmanı olan Çobanoğlu Şeyh Hasan ise Hasan-ı Küçek olarak adlandırılmıştır. Şeyh Hasan Büzürg, Temmuz 1356'da vefat etmiş olup, kendisi ve ardından gelen torunları, Hz. Ali'nin türbesinin bulunduğu Necef'te defnedilmiştir. Bk. Abû Bakr al-Qutbî Al-Ahari, *Ta'rih-i Shaikh Uwais (History of Shaikh Uwais) An Important Source for the History of Adharbijan in the Fourteenth Century*, çev. J. B. Van Loon (The Hague: Mouton & Co., 1954), 11; Abdülkadir Yuvalı, "Hasan-ı Büzürg", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/311-312.

24 Celâyirîliler hanedanının kurucusu Şeyh Hasan'ın Dilşâd Hatun'dan olma oğlu ve tahtının varisidir. Babasının vefatı üzerine tahta geçmiştir. Celâyirîliler hanedanının en büyük hükümdarı kabul edilen ve Bağdat'ı başkent yapan Şeyh Üveys 757-776/1356-1374 tarihleri arasında iktidarda kalmıştır. Edebiyat ve sanata olan meyli sebebiyle edipleri, şairleri, hattatları ve nakkaşları himaye etmiştir. Selmân Sâveci onun himaye ettiği meşhur şairler arasındadır. Bk. Clifford Edmund Bosworth, "Uways: Shaykh Uways (I)", *Encyclopaedia of Islam*, Second Edition (Leiden: Brill, 2000), 10/957.

Vakfiye metninde belirtildiği üzere, Mercâniye Medresesi Hanefî ve Şâfiî fikhî okutulması şartıyla tesis edilmiş olup (Kitabe 2:3, 4) medrese müfredatında fikhî derslerine ilave olarak tefsir ve hadis derslerinin de verileceği vurgulanmıştır. Bağdat’ın doğu yakasındaki Dârülhilâfe surunun kuzey kapılarından olan Bedr Kapısı’nda inşa edilmiş olan medrese 16. ve 17. yüzyıllarda kendi adıyla anılan Mercâniye Mahallesi’nin içinde yer almaktadır. Evliya Çelebi Bağdat’a geldiğinde etrafındaki mahalleye adını veren bu medresenin yakınındaki bir misafirhanede ikamet etmiştir.²⁵ 19. yüzyılda medresenin bulunduğu bölge Bâbü’l-Ağa (Ağa Kapısı) adıyla bilinirken²⁶ günümüzde, Şorca bölgesinde Reşîd Caddesi üzerinde konumlanmaktadır.

Medresenin kurulduğu tarihten, Bağdat’ın Kanûnî Sultan Süleyman döneminde Osmanlı idaresi altına girişine kadar, şehre sırasıyla Celâyirliler, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safevîler hâkim olmuştur. Celâyirliler ile Osmanlı hâkimiyeti arasındaki dönemde medresenin durumu hakkında kaynaklarda neredeyse hiçbir bilgi bulunmamaktadır. 1534-1917 yılları arasında yaklaşık 400 yıl boyunca Osmanlı idaresi altında kalan medresenin bu uzun zaman aralığında geçirdiği tamirat hakkında da henüz kapsamlı bir kronolojik veri ortaya konulmuş değildir. Osmanlı idaresi altında bilinen ilk restorasyon 1785 yılında Bağdat valisi Süleyman Paşa tarafından gerçekleştirilmiştir. Ancak bu meşhur restorasyondan önce ve sonra yapının birçok kez tamirat geçirdiği anlaşılmaktadır.²⁷ 18. yüzyıldan itibaren medresenin içindeki mescide imam, müezzin ve kayyım gibi atamalar yapıldığına dair arşiv belgelerinde medresenin “Mercâniye Camii,” “Bağdat’taki Mercân Camii” veya “Mercâniye Camii Vakfı” şeklinde geçtiği görülmektedir.²⁸ Mercâniye Medresesi’nin 20. yüzyılın başında faaliyette olduğu ve müderrislerinin maaş almaya devam ettiği de aynı şekilde arşiv vesikalarından anlaşılmaktadır.²⁹

1935 yılında kısmen restore edilen medresenin 1940’ların başında bazı bölümlerinde ciddi çatlaklar meydana gelmiş ve kible cihetinde bulunan mescidin üzerini örten ana kubbenin güney cephesindeki bazı bölümleri yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır. Bağdat Belediyesi, 1944 yılında medresenin kible cihetindeki mescidi dâhil olmak üzere Reşîd Caddesi’ne taştan kısımlarının tamamen yıkılmasını önermiştir. Böylece yapının caddeye çıkıntı yapan bölümü kaldırılarak caddenin hizalanması sağlanacaktır. Bu öneri, Belediye, Eski Eserler Genel Müdürlüğü ve Vakıflar Genel Müdürlüğü yetkililerinden oluşan bir heyet tarafından kapsamlı şekilde tartışılmıştır. Heyet, özellikle mescidin yapısı bakımından orijinal olmadığı

25 Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi (IV. Kitap)*, ed. Robert Dankoff vd. (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, t.y.), 428-429.

26 Erdinç Gülcü, *Osmanlı İdaresinde Bağdat 1534-1623 (İdari ve Fiziki Yapı)* (Ankara: İksad Yayınevi, 2023), 140.

27 Evkâf-ı Hümâyun Nezareti’nin 5 Cemâziyelevvel 1319 (20 Ağustos 1901) tarihli yazısında, Mercân Camii’nin bazı bölümlerinin tamiri için vakıf varidatından karşılanmak üzere 8170 kuruşluk bir bütçenin ayrıldığına dair yazı, Mercâniye vakıflarının zamanla birçok tamir geçirdiğine dair kanıtlardan biridir. Bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Şûra-yı Devlet Evrakı (ŞD)*, No. 155-24.

28 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü (TKGM)*, TK.GM..VK, No. 1-1.

29 Mercâniye Medresesi müderrisi Ali Alaaddin Efendi’nin maaşının yıllık 25 bin kuruş olarak tahsisi hakkında Meşihat Dairesi tarafından yazılan 22 Zilkâde 1320 (20 Şubat 1903) tarihli yazı medresenin faaliyette bulunduğu işaret etmektedir. Bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV)*. 240-122.

düşüncesiyle, yıkılması durumunda yapının öz niteliğinden neyin kaybolacağı üzerinde durarak mescit bölümüyle ilgili şu üç tespitte bulunmuştur:

- Medresenin Reşîd Caddesi'ne taştan batı cephesinde, dışa çıkıntılı bir mihrabı olan mescit bölümünün tarihî ve estetik bakımdan hiçbir değere sahip olmadığı;
- Mihrabın yanındaki kalem işleri ve pandantiflerdeki tuğla işçiliği dışında, mescidin iç duvarlarının tamamının alçıyla sıvanmış olduğu;
- Mescidin iç duvarlarına sabitlenmiş durumda bulunan kitabelerin, medresenin başka bir bölümüne veya bir müzeye kolaylıkla nakledilebileceği hususları tespit edilmiş ve karara bağlanmıştır.

Bu tespitler doğrultusunda Bağdat Belediyesi'nin önerisine dayanarak, medresenin batı cephesinin yıkılması kabul edilmiş ve alanın yeniden düzenlenmesi için bir plan hazırlanmıştır.³⁰

Belediyenin önerdiği plan onaylandıktan sonra, 26 Mayıs 1945'te Mercâniye Medresesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden belediyeye devredilmiş ve yıkım çalışmaları başlamıştır. Mescidin iç duvarlarındaki sıvalar sökülmeğe başlayınca, altta son derece ince işçilik ürünü olan tuğla süslemeler ortaya çıkmıştır. Kısa sürede, döşemeden kubbeye kadar duvarların iç cephesinin tümüyle bu ince tuğla işçiliğiyle kaplı olduğu anlaşılmıştır. Vakfiye kitabeleri dışında, harim duvarlarının iç cephesini kaplayan son derece değerli tezyinatın sıvayla örtüldüğü fark edildiğinde, bu sanatkârane işçiliğin medresenin kuruluş dönemine ait olduğu ve bu nedenle korunması gerektiği fikri öne çıkmıştır. Mercâniye Camii'nin harim duvarlarındaki bu işçilik, Müstansırıyye Medresesi'nde ve Kasrû'l-Abbâsi adıyla bilinen Şerâbiye Medresesi'ndeki daha eski örneklerden çok daha yüksek bir sanat ve ustalık eseri olarak değerlendirilmiştir. Bu keşif sonucunda, Mercâniye Camii'nin bir anıt olarak korunması ve keşfedilen süslemelerin dikkatlice restore edilmesi gerektiği düşüncesi ağır basmış ve yıkım çalışmaları durdurulmuştur. Yapının tarihî önemi ve ortaya çıkan ince tuğla işçiliğinin sanatsal değerinin tespit edilmesi amacıyla, İslam sanatı ve mimarisi alanında dönemin önde gelen uzmanlarından, Kahire'deki I. Fuad (Kahire Üniversitesi) Üniversitesi öğretim üyesi Keppel Archibald Cameron Creswell (ö. 1974) davet edilmiştir. Creswell, 9 Eylül 1945'te Bağdat'a ulaşmış ve hazırladığı raporda, yapının genel mimari özellikleri ve duvarlarında keşfedilen tuğla işçiliğiyle geç Abbâsî sanatının nadide örneklerinden biri olduğu tespitlerine yer vermiştir.³¹ Creswell'in raporu ve Eski Eserler Genel Müdürlüğü'nün hazırladığı alternatif plan üzerinde anlaşmaya varılmış ve 13 Aralık 1945'te Bakanlar Kurulu'na sunulan plan kapsamında, Mercâniye Camii'nin tarihî bir anıt olarak korunmasına karar verilmiştir. Fakat İngiliz Arkeolog Seton Lloyd (ö. 1996) tarafından yapının kaderini belirlemek amacıyla düzenlenen toplantıda, binanın restorasyonu düşüncesinden vazgeçilerek yıkımına karar verilmiştir (20 Ocak 1946). Erşed el-Ömeri'nin (ö. 1978) Bağdat Belediye Başkanlığı döneminde, Bağdat Belediyesi marifetiyle 26 Mart 1946 tarihinde medresenin yıkımı tamamlanmıştır.³²

30 Seton Lloyd, "Discovery in the Madrasat al-Mirjaniya (Mirjan Mosque)", *Sumer* 2/1 (1946), 10.

31 Creswell'in raporu için bakınız: Parapetti, "The Lost Mirjaniyah Madrasa", 5.

32 Parapetti, "The Lost Mirjaniyah Madrasa", 2.

Medresenin yıkım kararına karşı gösterilen ciddi direnişe ve hazırlanan rapora rağmen yıkım kararından geri dönülmemiş ve neticede 1945-1946 yıllarında medresenin minaresi ve taç kapısı dışındaki tüm bölümleri yıkılmıştır. Bu yıkımda medresenin kurucusu Mercân b. Abdullah'ın binanın güney cephesinde yer alan türbesi ve türbenin üzerini örten eşsiz kubbesi de ortadan kaldırılmıştır. Yıkım sırasında keşfedilen sanat değeri taşıyan tuğlaların ve kitabelerin bir kısmı Bağdat Müzesi'ne bir kısmı Şerâbiye Medresesi'ne taşınmış, vakfiye kitabeleri ise yıkılan medresenin yerine sonradan inşa edilen mescidin iç duvarlarına yerleştirilmiştir. Bu kitabeler hâlen Mercânîye Camii'nin içindeki duvarlara sabitlenmiş hâldedir.

1.2. Vâkıf Mercân b. Abdullah

Mercânîye Medresesi ve vakıflarının kurucusu Emînüddîn Mercân b. Abdullah b. Abdurrahman es-Sultânî el-Olcaytî'nin³³ hayatı hakkında kaynaklardaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Mevcut veriler ışığında Mercân'ın, Celâyirliler hanedanının kurucusu Şeyh Hasan'ın (Hasan-ı Büzürg) Rum asıllı azatlılarından olduğu,³⁴ “tavâşi [*harem ağası*]”, “hoca” ve “aka/ağa” sıfatlarıyla anıldığı, köle olarak başladığı kariyerinin erken döneminde yetenekleri sayesinde yükseldiği ve azat edildikten sonra Celâyirliler sarayının hizmetkârlarının başı ve “tavâşi” olduğu anlaşılmaktadır.³⁵ Harem hizmetlerinde çalıştırılan ya da haremden idari görev üstlenen kişilerin genellikle hadım oldukları dikkate alındığında, Mercân b. Abdullah'ın hadım olduğunu söylemek mümkündür. Onun ailesi ya da çocukları hakkında herhangi bir bilgi bulunmaması da bu ihtimali güçlendirmektedir.³⁶ Kaynaklarda Mercân için kullanılan “hoca” sıfatına gelince, 8/14. yüzyılda “hoca” isminin, genellikle köle ticareti yapan kişilere verildiği kaydedilmektedir. Bu da onun seyahatlerinin amacına dair önemli bir ipucu kabul edilebilir. Moğolca “büyük erkek kardeş” anlamına gelen aka/ağa ismini³⁷ ise sarayda hükümdarın çocuklarıyla irtibatı sebebiyle şehzadelerin kendisi için verdikleri bir sıfat olarak kullanılageldiği tahmininde bulunmak mümkündür. Emînüddîn lakabı, onun dinî ve ahlakî konularda güvenilir, emanet ehli biri olarak tanındığını göstermektedir. Bu lakap aynı zamanda saraydaki görevine de referans içermektedir.

Mercân b. Abdullah, vakfiye metninde yer alan kendi ifadesine göre uzun yıllar kara ve deniz yoluyla dünyanın pek çok yerine seyahat etmiştir. (Kitabe 1:4, 5) Efendisi adına gerçekleştirdiği tahmin edilen bu ticari seyahatlerin ardından, Şeyh Hasan döneminde saray hizmetine alınmış ve muhtemelen hanedanın nüfuzlu kadınlarıyla kurduğu yakın ilişki sayesinde, 754 (1353) yılı civarında Bağdat valiliğine getirilmiştir. Emînüddîn Mercân, Şeyh Hasan döneminde elde

33 Bk. Al-Ahari, *Ta'rih-i Shaikh Uwais*, 13.

34 *et-Târihu'l-Ğiyâsi: el-Faslü'l-Hâmis min Seneti 656-891/1258-1386*, thk. Tarık Nâfi el-Hamdânî (Bağdat: Matbaatu Es'ad, 1975), 91.

35 Al-Janâbî, *Studies in Medieval Iraqi Architecture*, 166.

36 Aydın Taneri, “Hadım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 15/1-3.

37 Faruk Sümer, “Ağa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988), 1/451.

ettiği Bağdat valiliği görevini, 757 (1356) yılında Şeyh Üveys'in tahta çıkmasından sonra da sürdürmüştür. Mercân Han kitabesinde kendisi için kullanılan “mevle'l-mahdûm”, “adudü's-saltanatı ve'l-imâre” ve “hâvî mertebeti'l-vizâreti ve'l-imâre” gibi sıfatlar ve ifadeler, onun Celâyirli hükümdarı Şeyh Hasan ve Şeyh Üveys'in mevlâsı, saltanat ve emîrliğin dayanağı olduğunu ve vezirlik ile emîrlik mertebelerini haiz bir devlet adamı olarak Bağdat valiliği görevini yürüttüğünü göstermektedir. Vakfiye metninde geçen yukarıdaki ibarelerin dışında Mercân b. Abdullah'ın vezir ve emir rütbelerini haiz olduğu bilgisini teyit eden başka bir kaynak bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu sıfatları fiili bir vezirlik ya da emirlik manasından ziyade onun valiliğine işaret kabul etmek gerekir.

Mercân'ın birinci valilik yılları, Celâyirliilerin Irak, İran ve Azerbaycan'daki hâkimiyetlerinin henüz tam istikrar bulmadığı bir döneme denk gelmekte, Irâk-ı Acem'de mütemadiyen isyanlar baş göstermekteydi. Aynı şekilde Irâk-ı Arab'ın merkezi olan Bağdat'ta da Sultan Üveys'e karşı olan Keyhüsrev, Şeyh Ali, Muhammed Belitan ve Ali Hoca gibi emîrler, Vali Mercân b. Abdullah'ı isyana teşvik etmekte ve onun üzerinde baskı kurmaktaydılar. Nihayet Sultan Üveys'in şehirden ayrılmasını fırsat bilen Mercân, 765 (1363) yılında isyan etmiştir. Bağdat'taki isyan haberini alan Sultan Üveys, 766 (1364) kışında Kâvus Şirvânî'yi itaat altına almak için Karabağ üzerine düzenlemek üzere olduğu seferden vazgeçip Bağdat'a yönelmiş ve şehri kuşatmıştır. Mercân, kuzeydeki bentleri yıkıp, şehri sular altında bırakarak muhasarayı zorlaştırmaya çalıştıysa da kısa süre sonra şehri teslim etmek zorunda kalmıştır. Ulema ve şehrin bazı ileri gelenlerinin Vali Mercân'ı bağışlaması için sultan nezdinde aracılık etmeleri sayesinde affedilmiş, sonuçta Sultan Üveys'e itaatini arz ederek özür dilemiştir.³⁸ Sultan, Mercân'ı affetmiş olsa da isyana destek veren komutanları idam ettirmiştir. Şeyh Üveys, yaklaşık on bir ay Bağdat'ta kalıp isyan tehlikesini bertaraf ettikten sonra, şehri Süleyman Hâzin'e emanet ederek 766 (1364) baharında el-Cezîre bölgesine gitmiştir.³⁹ Yeni vali Süleyman Hâzin'in 769 (1367) yılında vefat etmesi üzerine, Mercân b. Abdullah ikinci defa Bağdat valiliğine getirilmiş ve vefatına kadar (774/1372) bu görevde kalmıştır. Vefat ettiğinde Mercâniye Medresesi'nin güney cephesinde yer alan türbesine defnedilmiştir.⁴⁰

38 Nazmizâde, Şeyh Üveys'in yaklaşık dört yüz gemiyle Bağdat'ı kuşattığı bilgisine yer verirken, Mercân'ın savunma amacıyla bentleri yıktırıldığına işaret etmektedir. Bk. Murteza Nazmi-zâde, *Gülşen-i Hulefâ: Bağdat Tarihi 762-1717*, ed. Mehmet Karataş (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 1/144.

39 Makrîzî, Mercân b. Abdullah'ın Şeyh Üveys'e isyanını farklı bir bakış açısıyla sunar. Mercân, Şeyh Üveys'e karşı Memlûk Sultanı el-Melikü'l-Eşref'in desteğini sağlamak amacıyla Bağdat'ta hutbeleri Memlûk Sultanı adına okutmuş, sikkelerde Memlûk Sultanı'nın ismini darp ettirmiş ve Bağdat'ta Memlûk Sultanı için biat almıştır. Makrîzî, Mercân'ın bu durumu 765 yılı Cemâziyelevvel'inin başında (Şubat/Mart 1364) bir elçilik heyeti aracılığıyla Mısır'a bildirdiğini ve Memlûk Sultanı'nın elçileri iyi bir şekilde karşılayarak Mercân'ı Bağdat valisi olarak tayin ettiğini ilan eden bir ferman hazırladığını kaydeder. Ayrıca, Mercân'ın kendisine ve maiyetinin ileri gelenlerine çeşitli hilatlar gönderdiğini belirtir. Bununla birlikte, Makrîzî, Şeyh Üveys'in isyanı bastırmak üzere Bağdat'a geldiğinde Mercân'ın gözlerine mil çektiğini ve onu hapsedtiğini ifade eder. Ancak bu bilgilerin başka kaynaklarla teyit edilmesi mümkün olmamıştır ve Mercân'ın gözlerine mil çekilmesi haberinin, onun ikinci kez vali tayin edilmesiyle çeliştiği görülmektedir. Bk. Takiyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir Makrîzî, *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*, ed. Muhammed Abdülkâdir Ata (Beyrut: Dârü'l-Küttübü'l-İlmiyye, 1997), 4/287-288, 293.

40 Abbâs Azzâvî, *Mevsûatu Târihu'l-İrâk Beyne İhtilâleyn* (Beyrut: Dârü'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, 1425), 2/124;

Mercân b. Abdullah'ın birinci valilik döneminin (754-765/1353-1363) yaklaşık on yıl sürdüğü, isyandan sonra Süleyman Hâzin'in yaklaşık dört yıl (765-769/1363-1367) valilik yaptığı ve Hâzin'in vefatından sonra Mercân'ın ikinci kez Bağdat valiliğine getirildiği anlaşılmaktadır. Mercân'ın ikinci valilik dönemi (769-774/1367-1372) yaklaşık beş yıl sürmüş olup, birinci ve ikinci dönem olmak üzere toplamda on beş yıl kadar Bağdat valiliği görevinde bulunmuştur.

2. Kitabeler

Vakfiye metnini kâğıda yazmak yerine taş veya tuğla gibi malzemeler üzerine yazmanın amacı neydi? Söz konusu kitabeler, vakfiye metnini ve müessesenin kuruluş amacını korumak dışında başka nasıl bir amaca hizmet ediyordu ve hangi geleneği yansıtmaktaydı? Mercâniye Medresesi özelinde, bu soruların cevabını Moğol devlet geleneğinde ve hukuk sisteminde bulmak mümkündür. Mercâniye Medresesi'nin vakfiye kitabelerinin düzenlenme şekli çok açık bir biçimde İlhanlılar dönemi geleneğine referanslar içermektedir. Bu uygulama Moğollardaki “yasa” geleneğiyle irtibatlandırılabilir. Cüveynî'nin *Târîh-i Cihangüşâ* adlı eserinde, Cengiz Han'ın “Büyük Cengiz Yasanâmesi (Tuncin)” adıyla bilinen kanunlarını büyük taş levhalar üzerine kazdırıp ana güzergahlar üzerine diktirdiği kaydedilmektedir.⁴¹ Bir hukuk metni olarak Mercâniye Medresesi vakfiyesi, kitabe hâline getirilmesi yönüyle Cengiz Han yasalarının kayıt altına alınma şekliyle benzerlik göstermektedir. Kitabeleri Cengiz yasalarıyla irtibatlı hâle getiren bir başka bağlantı, vakfiye metninde Celâyirli hükümdarı Şeyh Üveys'ten, “Cengiz Han Devleti'nin şiarını süsleyen” (*müzeyyinü şî 'âri 'd-devleti 'l-Cengîzhâniyye*) sıfatıyla söz edilmesidir. Bu iki referans noktasını Moğol “Yasa” geleneğinin Celâyirli döneminde inşa edilmiş olan Mercâniye Medresesi'ne yansımaları olarak kabul etmek mümkündür.

Günümüze ulaşan taş vakfiyelerin önemli bir kısmı, Moğollar ve seleflerini İran, Irak ve Anadolu'ya hâkim oldukları 7/13. ve 8/14. yüzyıllara ait örneklerdir. Anadolu'nun Müslüman Türk yurdu hâline gelişinin tarihî vesikaları konumundaki ilk taş vakfiye örneklerinin de İlhanlılar dönemine ait olması bunu teyit etmektedir. Kırşehir Emîri Caca Oğlu Nûreddin'in 670 (1272) tarihli Arapça-Moğolca vakfiyesi, taş vakfiyelerin Anadolu'daki en erken tarihli örneği kabul edilmektedir.⁴² Germiyanolu Yakup Bey tarafından 814 (1411-1412) yılında Kütahya'da yaptırılan Yakub Çelebi Külliyesi'nin 39 satır hâlinde taşa işlenmiş Türkçe taş vakfiyesi ise Moğol hâkimiyeti sonrasında yaygınlaşan mezkûr uygulamanın geç beylikler devrine ait bir örneği olması bakımından önemlidir.⁴³

et-Târîhu 'l-Ğiyâsî, 91-93; Nazmi-zâde, *Gülşen-i Hulefâ: Bağdat Tarihi 762-1717*, 1/144; Patrick Wing, *The Jalayirids: Dynastic State Formation in the Mongol Middle East* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016), 108-110.

41 Mercân Nigehi - Reza Khalily, “Yasa ve Moğol Döneminde İran'ın Hukuk Düzeni Üzerindeki Etkisi”, *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2018), 196.

42 Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989).

43 Halil Edhem, “Âl-i Germiyan Kitâbeleri”, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* 2 (1326), 71-79.

2.1. Vakfiye Kitabelerinin İncelenmesi

2.1.1. Şekli Özellikleri

Mercâniye Camii'nin iç duvarlarına sabitlenmiş hâlde muhafaza edilmekte olan vakfiye kitabeleri neredeyse kusursuz bir biçimde zamanımıza ulaşmıştır. İki (Kitabe 1, Kitabe 4) kemerli formda yedişer satır, dördü (Kitabe 2, Kitabe 3, Kitabe 5, Kitabe 6) dikdörtgen formda beşer satır hâlinde düzenlenen altı kitabe hâlindeki vakfiye metni 975 kelimeden oluşmaktadır. Satır istifi nizamında çoğunlukla iki, bazen üç katlı istiflenerek güzel bir celi sülüs yazı hâlinde kaleme alınmıştır. Dikdörtgen formdaki kitabelerin her satırı ortalama 20 kelimeden oluşurken, kemerli formdaki kitabelerin ilk satırları ortalama beş kelime, son satırları ise 45 kelimeden meydana gelmektedir. Birinci kitabe mihrabın üzerinde, ikinci kitabe ise birinci kitabenin sol hizasında bulunmaktadır. Üçüncü kitabe, ikinci kitabenin karşısında yer almaktadır. Kitabeler bu şekilde saat yönünün tersine caminin iç duvarlarını dolaşmaktadır. Kitabelerin yazımında kullanılan celi sülüs yazı, yüksek estetik değeri bakımından da özel bir ehemmiyeti haizdir. Mercâniye Medresesi'yle ilgili bazı çalışmalarda vakfiye metnin nesih yazı türünde kaleme alındığı belirtilmiş olsa da kitabelerin Selçuklu tarzı olarak niteleyebileceğimiz celi sülüs yazı türünde kaleme alındığı açıktır. Satırların istifi ve harflerin olgunluğu, dikkat çekici bir biçimde sülüs yazının nispetleri ve formuyla olgunlaştığı Yâkût el-Müsta'sımî üslubunu yansıtmaktadır. Dolayısıyla kitabelerin yazarı olan Zerrîn Kalem Nakkâş Ahmed Şâh et-Tebrîzî'nin Yâkût ekolünün temsilcisi olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 1. Vakfiye Kitabelerinin Mescitteki Konumunu ve Başlangıç Cümlelerini Gösteren Şema

(Kitabe 2) نور حُدُوقَهُ ونور حديقته المخدم الأعظم...	(Kitabe 1) بسم الله الرحمن الرحيم الحمد لله الذي وفق المطيعين...	(Kitabe 6) من النواحي والبساتين والبسوط بالقرار الشمسي...
	Mihrap	
Mescidin Harim Bölümü		
(Kitabe 3) للمدرسة والصاغة وتسعة وعشرين دكاناً أخرى...	(Kitabe 4) وأرحية الماء ونعمتآباد ودولتآباد وبساتين بالبندنجين...	(Kitabe 5) استجلب ترخماً لنفسه وويل ثم وِيل لمن صاحبه اللعنة...
	Ana Giriş Kapısı	

Farklı dönemlerde medresede gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları esnasında vakfiye kitabelerine yapılan niteliksiz müdahalelerin, harf oranlarında ve kompozisyonlarında önemli bozulmalara yol açtığı tespit edilmiştir. Özellikle medresenin taç kapı kitabesi sanatsal özelliğinin yanında metin bütünlüğünü de büyük oranda kaybetmiştir.⁴⁴ 14 Mart 2019 Perşembe günü, saat

44 Medresenin taç kapı kitabesinin dördüncü satırından alıntılanan aşağıdaki satırın yalnızca sağ başında yer alan koyu renkli ilk tuğlanın orijinal olduğu, geri kalan kısımların ise restorasyon sürecinde yeniden tasarlandığı görülmektedir. Açık renkli bölümde yer alan harflerin arka planında bulunan bal peteği formundaki detayların düzensizliği, harflerin nispetlerinde ve istif olarak tabir edilen kompozisyonlarındaki iptidailik niteliksiz restorasyonlara dair açık bir referans teşkil etmektedir. Medresenin taç kapı kitabesinde görülen bu durum sebebiyle, kitabenin orijinal metnini tespit etmek mümkün değildir.

15.08-15.34 arasında gerçekleştirdiğimiz inceleme sırasında çektiğimiz fotoğraflarla medrese yıkılmadan önce *Irak Eski Eserler Genel Müdürlüğü* (Directorate-General of Antiquities, DGA) tarafından 1946 yılında çekilen fotoğrafları karşılaştırdığımızda, bu iki tarih arasındaki 73 senelik sürede kitabeler üzerinde yapılan restorasyonların dikkatsiz bir biçimde gerçekleştirildiği açıkça görülmektedir. Metni koruma amacıyla yapılan müdahaleler sonucunda, kitabelerdeki bazı harflerin sanatsal değerini tümüyle yitirdiği gözlemlenmiştir. (Kitabe 2:5, 5:3, 6:1) Bu müdahaleler nedeniyle bazı cümlelerde harflerin nispetleri, bağlantılarındaki “kalem hakkı” olarak tabir edilen kalınlıkları ve hareketleri kaybolmuştur.⁴⁵ (Kitabe 2:3, 4, 3:3) Vakfiye kitabeleriyle diğer kitabelere zaman içerisinde yapılan müdahaleler sonucunda harflerde meydana gelen bozulmalar ve estetik deformasyonların tüm detayları bu çalışmanın diğer yarısını teşkil eden ve kitabelerin Arapça tahkikli neşriyle Türkçe çevirisini muhtevi çalışmanın Arapça bölümünde verildiğinden, burada sadece bazı önemli noktalara işaret edilmiştir. Söz konusu çalışmada, kitabelerin geçirdiği restorasyonlar sırasında şekli, formu ve sanatsal özellikleri kaybolan harfler ve kelimelerin tamamı köşeli parantez içinde dipnotta gösterilmiştir.

2.1.2. Muhtevası

Vakfiye kitabelerinin içeriği incelendiğinde, vakfedilen taşınmazların bulundukları mahalle, nahiye ya da bölgenin ve mevkûf taşınmazın adı, cinsi ve adedine dair bilgilerin, ikinci kitabenin son satırından itibaren verilmeye başlandığı görülmektedir. Üçüncü kitabe, tümüyle vakfedilen taşınmazlara dair bilgileri ihtiva ederken, mevkûfât hakkındaki anlatı, dördüncü kitabenin üçüncü satırında sona ermektedir.

Vakfiyede zikredilen mevkûfâtın arazi ve müsakkafât olmak üzere iki kısımda mütalaa edildiği, arazilerin; nahiyeler, köyler, bostanlar ve mezralar şeklinde tasnife tabi tutulduğu, müsakkafâtın ise dükkânlar, hanlar, yağhaneler, değirmenler ve evler şeklinde tanımlandığı görülmektedir. Vakfiyede tanımlanan bu kategoriye ilave olarak, Bağdat’ın merkezindeki taşınmazların “han”, “dükkân”, “kâğıt dükkânı”, “dâr” ve “medâr/değirmen” gibi terimlerle, merkezin dışında kalan mevkûfâtın ise “bostan”, “mezra”, “arazi” ve “su değirmeni” gibi kelimelerle tanımlandığı tespit edilebilmektedir. Ancak, taşınmazların yıllık hasılatının miktarını gösteren ya da özellikle bostan ve mezra gibi arazilerin hudutlarını tayin eden herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Mevkûfâtın isimlerinin zikredilmesinde net ve kategorik bir anlatı sunulmamış olsa da bu hususta esasen iki temel sistematığın takip edildiği görülmektedir. Bunların ilkinde, mülklerin bulunduğu mahalle, köy veya nahiyelerin isimleri verilmekte, mülkün adı verilmeksizin adedi

45 “İmâmü’l-A’zam Muhammed b. İdris eş-Şâfi’î el-Muttalibî ve’l-İmâmi’l-Akdem Ebî Hânîfe Nu’mân b. Sâbit” ibarelerindeki harf bozulmaları belirgin düzeydedir.

belirtilmektedir. Örneğin, Bağdat'ın doğu yakasındaki Meşraa Mahallesi'nde 14 dükkân ve yeni inşa edilen bir hanın bulunduğu belirtilmekte, ancak dükkânların adları, hangi amaçla kullanıldıkları ya da söz konusu hanın adının ne olduğu bilgisine yer verilmeksizin yalnızca sayıları kaydedilmektedir. (Kitabe 3:2) Mevkûfâtın isimlerinin zikredilmesinde benimsenen ikinci usul ise, mülklerin bulundukları yerlerin isimleriyle birlikte, mülklerin kendilerine ait özel adlarının da kaydedilmesi şeklindedir. Bağdat'ın batı yakasındaki Kasr Mahallesi'nde yer alan Hânü'l-Cevârî ve Huleylât'taki Hânü'z-Zâviye'nin (Kitabe 3:3) bu yöntemle tanımlanmış oldukları görülür. Bu iki anlatı sistematigine ilave olarak, bazı vakıf mülklerinin işlevlerini belirten isimlere de yer verildiği görülmektedir. Harîm Mahallesi'ndeki kâğıt dükkânı (Kitabe 3:2) ve Hânîkîn'deki su değirmeni, (Kitabe 4:1) mülklerin bulundukları yer ve kullanım alanlarına dair bilgi veren örnekler olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca şehir merkezinde yer alan mevkûfâtın, hanlar, dükkânlar ve yağhaneler gibi binalardan (müsakkafât); merkez dışındaki vakıfların ise tarla, bostan ve köy gibi arazi ve yerleşim birimlerinden oluştuğu gözlemlenmektedir.

Vakfiyede zikredilen mevkûfâtın her birinin adedi genel olarak belirtilmiş olsa da bazılarının sayısını kesin olarak belirlemek mümkün görünmemektedir. Örneğin, “Bedriyye’de bulunan yerler” (Kitabe 3:1) ifadesinden mevkûfâtın türü ve adedi anlaşılmamaktadır. Bununla birlikte, bu mülklerin “müsakkafât” kategorisine girmesi muhtemeldir, zira metin içerisinde şehir merkezinde bulunan farklı vakıfların arasında zikredilmiştir. Ayrıca, Hânîkîn ile Cebel Hamrîn arasında yer alan ve “Hezarşete” (Kitabe 4:3) adıyla anılan arazi ve mezzarların da sayısı ya da türü vakfiye metninde açıkça belirtilmemiştir. Benzer şekilde, “Mahrebiye’deki bostanlar” (Kitabe 7:5) ifadesinde bostanların sayısı belirtilmemiştir; ancak kelimenin “bostanlar” şeklinde çoğul formda kullanılması, sayısının üçten az olmaması gerektiğine işaret etmektedir. Vakfiyedeki, “Ba’kubâ ve Buhrîz’de bostanlar” (Kitabe 3:5) ifadesinden de kesin sayı çıkarılamamaktadır. Sonuç olarak, bu örneklerde karşılaşılan belirsizlikler sebebiyle özellikle bostanların toplam sayısını tespit etmek mümkün değildir.

Vakfiyede dikkat çeken bir diğer unsur, bazı köy ve nahiye isimlerinin Türkçe olmasıdır. Bu, vakfedilen araziler arasında Türklerin yaşadıkları köy ve nahiyelerin bulunduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Bu bağlamda Türk Köyü (Karyetü’t-Türk) (Kitabe 4:4) ve Kızıl Ribât (Kitabe 7:6) gibi yer isimleri dikkat çekici örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır. Mevkûfât isimleri bağlamında ayrıca, Nimetâbâd, Devletâbâd ve Hürremâbâd (Kitabe 4:1, 4:2) gibi Bağdat'ın doğusundaki mülklerin önemli bir kısmının Farsça isimler taşıdığının da belirtilmesi gerekir.

İkinci vakfiye kitabesinin beşinci satırında, Mercâniye vakıflarını belgeleyen bir vakfiye senedinin hazırlandığı, bu senedin kadınların imzası (*el-muvakka’a bi-tevkîâtî l-kudât*), ümera ve vüzeranın şahitlikleriyle (*el-müveşşaha bi-şehâdâtî l-ümerâ’ ve l-vüzerâi l-izâm*) resmîleştirildiğinin ifade edilmesi, asıl vakfiye senedinin kitabeler olmadığını, bu kitabelerin daha geniş ve mufassal bir vakfiye senedinin özeti mahiyetinde düzenlemiş olduğunu

ortaya koymaktadır. (Kitabe 2:5) Kitabelerde vakıf gelirlerinin kimlere ve hangi miktarlarda dağıtılacağına dair bilgilere rastlanmaması da bu görüşü teyit etmektedir. Oldukça uzun bir metin olduğu anlaşılan vakfiye senedinin tamamını kitabeler hâline getirmenin zorluğu, vakfiye kitabelerinde mevkûfâtın menfaatinin tevcihine dair detaylara yer verilmemiş olmasının muhtemel sebeplerindendir. Düzenleme amacı bakımından alternatif bir vakfiye olan bu kitabelerin, Mercân b. Abdullah'ın, vakıflarının devamlılığını sağlama ve onları geçmişte Bağdat'ta kurulan vakıfların uğradığı kötü akıbetten koruma amacına matuf olarak ortaya çıktığı söylenebilir. Özellikle, vakfiyede kıyamete kadar değişmeden korunması temennisinin yer alması, bu koruma çabasının önemli bir kanıtı niteliğindedir.

Vakfiyede taşınmazlar, Dicle Nehri'nin doğusunda ve batısında bulunmalarına göre belirli bir düzen içerisinde sıralanmıştır. Şehir merkezindeki taşınmazlar önce doğu, ardından batı yakasındaki konumlarına göre, merkezin dışında kalan bağlar, bostanlar, değirmenler ve diğer mevkûfât ise önce batı, sonra doğu yakasında bulunma durumuna göre düzenlenmiştir. Ayrıca, şehir merkezi dışındaki mevkûfâtın iki nehir sistemi üzerinde yer aldığı tespit edilmiştir. Batı yakasındaki araziler İsa Nehri üzerinde, doğu yakasındaki araziler ise Diyâla Vadisi üzerinde yer almaktadır. Şehir merkezinde bulunan mevkûfâtın doğu yakasındaki kısmı, Reyhâniyyîn, Bedriyye, Emşâtiyyîn, Meşraa ve Halbe mahallelerinde; batı yakasındaki kısmı ise Kasr, Halilât/Huleylât ve Harîm mahallelerinde yer almaktadır.

Vakfiye kitabeleri dışında mevkûfât isimlerinin yer aldığı tek kitabe olan Mercân Han'ın taç kapı kitabesinde, önce batı yakasında, şehir merkezinin dışında kalan mevkûfât isimleri, ardından doğu yakasında, şehir merkezinin dışında kalan mevkûfât isimleri, daha sonra doğu yakasında, şehir merkezinde bulunan mevkûfât ve son olarak batı yakasının merkezinde yer alan mevkûfât isimleri sıralanmıştır. Sonuç olarak, altı kitabeden oluşan vakfiye metninde mevkûfât, “doğu merkez”, “batı merkez”, “batı hariç” ve “doğu hariç” şeklinde kategorize edilirken, han kitabesinde bu sıralama “batı hariç”, “doğu hariç”, “batı merkez” ve “doğu merkez” olarak sunulmuştur. Han kitabesinde yapılan bu tasnif nedeniyle, vakfiye kitabelerinde doğu yakası dışındaki mevkûfât arasında zikredilen er-Râdamân nahiyesi ve Hurremâbâd, han kitabesinde batı yakasına dâhil edilmiştir. Mercânîye mevkûfâtı hakkında bilgi veren bu iki kitabe metninin farklılık göstermesi, tuğlalardan oluşan kitabelerin, kurumların geçirdiği kapsamlı tamiratlar sırasında parçalar hâlinde yerlerinden alınıp, tadilat sonrası orijinal sıralamadan farklı bir şekilde yerleştirilmiş olmasından kaynaklanabileceği gibi, içerik açısından han kitabesinin vakfiye kitabelerinden farklı şekilde kurgulanmış olabileceği ihtimali de bulunmaktadır.

2.1.3. Tertibi

Vakfiye besmele ile başlamaktadır. Ardından, Hûd Suresi 114. ayet ve Hadîd Suresi 18. ayetten alıntılanan pasajlarla geliştirilmiş Allah'a hamd, Hz. Peygamber'e salâtü selam içeren ve edebî bir üslupla hazırlanmış “davet” bölümüne yer verilmektedir. Hamdele cümlesinde vâkıfın valilik görevine atıfta bulunan “ve rafe'a zikra'l-vülâti bi-te'sisi kavâidi'l-me'âlim”

ibaresinin özenle seçilmiş olduğu dikkat çekmektedir. Celâyirli hükümdarları Şeyh Hasan ve Şeyh Üveys'in isimlerinin yanı sıra vâkıf Mercân b. Abdullah'ın isminin geçtiği yerlerde, secili cümlelerle ifade edilen dua formüllerinin kullanıldığı görülmektedir. (Kitabe 1:2-4)

Davet bölümünden sonra, vâkıfın kendi ağzından şahsı hakkında bilgi verdiği ve bu müesseseyi niçin kurduğunu açıkladığı cümleler (sebeb-i vakf) gelmektedir. Kendisini el-Melikü'l-Mennân olan Allah'ın affına muhtaç bir kul olarak takdim eden vâkıf, adının Mercân, babasının Abdullah, dedesinin adının ise Abdurrahman olduğunu zikrettikten sonra, uzun yıllar kara ve deniz yoluyla dünyanın pek çok yerine seyahat ettiğini, talihinin yüzüne güldüğü zamana kadar senelerce mücadele verdiğini anlatır. Uzun yıllara yayılan mücadelesinin ardından amacına (mala, servete ve makama) ulaştığını ifade ettikten sonra, dünya hayatının geçici, ahiret yurdunun ise kalıcı olduğunu farkına vardığını, ulaştığı serveti ve elde ettiği dünya malını harcamanın en doğru mecrasının Allah'ın rızasını kazanmak uğrunda olduğunu anladığını ve bu sebeple hayır işlerine yöneldiğini ifade eder. (Kitabe 1:4-6) Vâkıf, amacı hakkında bilgi veren bu açıklamanın ardından, Hz. Peygamber'in "İnsan öldüğünde üç ameli dışında kalan tüm amelleri kesilir. Bunlar, sadaka-i cariyeye, kendisinden faydalanılan bir ilim ve kendisine dua edecek sâlih bir evlattır."⁴⁶ mealindeki hadisini bu düşüncesinin dayanağı olarak gösterir. (Kitabe 1:6) Söz konusu üç amelin ilki olan sadaka-i cariyenin vakıf olduğunu belirterek, tesis ettiği vakfı dinî bir nassa dayandırmakta, aynı zamanda bu sadaka-i cariyeye sayesinde öldükten sonra amel defteri kapanmayanların zümresine dâhil olduğunu ifade etmektedir.

Vâkıf, kendisini tanıtır bu müesseseyi kurma amacını açıkladıktan sonra, Mercâniye adını verdiği medresenin ve ona muttasıl olarak inşa edilen diğer yapıların inşaatına *büyük torun* (mahdûmü'l-l-a'zam) sıfatıyla takdim ettiği Celâyirli hanedanının kurucusu Şeyh Hasan Noyan'ın (Hasan-ı Büzürg) zamanında başladığını ifade etmektedir. (Kitabe 1:7) Medresenin inşaatının, Şeyh Hasan'ın *gözünün nuru*, *bahçesinin parıltısı* olarak tavsif ettiği Şeyh Üveys'in hükümdarlığı zamanında tamamlandığını belirtmektedir. Kitabe 2:1-2) Şeyh Hasan'ı andığı cümlede "Allah'ın yakınlığına ve onun cennetlerinin en yüksek köşklerinin rahat mertebelerine yükselen" manasındaki ibarelerden, Şeyh Hasan'ın vefat etmiş olduğu, dolayısıyla medrese ve ona bağlı yapıların inşaatına Şeyh Hasan zamanında başladığı ve Şeyh Üveys zamanında tamamlandığı anlaşılmaktadır.

Şeyh Üveys'in "...merhamet örtüsünü Araplar ve Türklerin üzerine yayan, Muhammed Mustafa'nın dininin merasimlerini ihya eden, Cengiz Han Devleti'nin geleneğini süsleyen" sıfatlarıyla takdim edildiği cümle, Selçuklulardan sonra İslam dünyasının önemli bir kısmını siyasi olarak hâkimiyeti altına almış olan, İslam'ı benimsemiş Moğol hanedanlarının İslam siyaset geleneğinde kendilerine açtıkları alana çok açık bir referans içermektedir. Bu cümle aynı zamanda İslamlaşmış Moğol idarecilerinin Cengiz Han Devleti'nin geleneğini yaşatmadaki kararlılıklarına ve bundan duydukları övünce de işaret etmektedir. İslam dünyasını kasıp kavuran

46 Ebü'l-Hüseyn Müslim el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahihu'l-Müslim*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbâki (Riyad: Dârü's-Selâm, 2000), "el-Vasiyye", 14 (No. 1631).

Moğolların torunlarının yeni bir dini kabul ettikten sonra, atalarının mazisiyle aralarına mesafe koymaları beklenirken bunun tam tersi bir durum söz konusudur. Zira Şeyh Üveys bu vakfiye belgesine göre, Muhammed Mustafa'nın dininin sembollerini ihya eden kişi olmasının yanı sıra, aynı zamanda Cengiz Han'ın geleneğini devam ettiren biridir. Bu referans bize Müslüman Moğol hanedanların İslam'a rağmen kendi geleneklerine olan bağlılıklarına ve onu yaşatma ülkülerine açık bir göndermedir.

Ardından gelen cümlede vâkıfın, Mercâniye Medresesi'nde Hanefî ve Şâfiî fikhî okutulmasını şart koştuğu ifade edilmektedir. Ancak bu cümlede İmâm Şâfiî için *İmâmü'l-A'zam*, Ebû Hanîfe için *İmâmü'l-Akdem* sıfatlarının kullanılmış olması sıra dışı bir durumdur. Bilindiği üzere İmâmü'l-A'zam sıfatı Hanefî mezhebinin kurucu imamı kabul edilen Ebû Hanîfe için kullanılır. Ancak burada tam tersi bir durum söz konusudur. Bu durum muhtemelen kitabeye yapılmış bir müdahale sonucu ortaya çıkmıştır. (Kitabe 2:3-4) Vâkıf, bu medreseden Hanefî ve Şâfiî fikhî talebeleriyle birlikte ilim, tefsir ve hadis talebelerinin de yararlanabileceğini açıkça belirtmektedir. Buna göre, medresede Hanefî ve Şâfiî fikhî tahsil eden öğrencilerin yanı sıra tefsir ve hadis dersleri alan talebeler için de kontenjan ayrıldığı ve vakıf gelirlerinden bu öğrenciler için ödenek tahsis edildiği ifade edilmektedir. Vakfiyenin bu noktasında, kadılar, emîrlar ve vezirlerden oluşan şahitlerin (şühûdü'l-hâl) onayıyla mühürlenmiş bir vakfiye senedi hazırlandığı ve bu vakfiye senedinde vakfedilen mallar ve onlardan elde edilecek gelirlerden kimlerin ne kadar alacağı bilgisine yer verildiğine işaret edilmektedir (Kitabe 2:4-5) ki bu da otantik bir metin olup olmadığı hususundaki şüphelere rağmen, yazılı metin hâlinde günümüze ulaşan mufassal vakfiye senedi için açık bir referans teşkil etmektedir.

Ardından mevkûf arazi ve müsakkafâtın adı, miktarı ve bulunduğu konum bilgilerini içeren bölüm gelmektedir. Burada esasen vakfedilen arazilerin, mezraların, bostanların, hanların ve dükkânların evsafına yer verilmemiş, sadece isimleri, bulundukları yerin adı ve örneğin dükkân ise kaç tane, han ise -sadece bir örnekte- kaç hücreli olduğu bilgisi zikredilmiştir. Fakat bu bilgilerin sistemli bir biçimde verilmediği görülmektedir. Vakfedilen binaların anlatımına Bağdat'ın merkezinde, şehrin doğusunda bulunan dükkânlar, yağhaneler ve hanlarla başlanmış, ardından batı yakasındaki taşınmazlar kaydedilmiştir. Müsakkafât hükmünde bulunan Bağdat'ın merkezindeki mevkûfâtın neredeyse tamamı şehrin doğu yakasında, sur içinde bulunmaktadır. Yine bu yapıların önemli bir kısmı Mercâniye Medresesi'ne oldukça yakın bir konumda, alışveriş ve ticaretin kalbinin attığı, şehrin en kalabalık çarşılarının bulunduğu noktalardadır. Bağdat'ın doğusundaki mevkûfâtın konumları bağlamında zikredilen Reyhâniyyîn, Bedriyye, Emşâtiyyîn, Meşraa ve Halbe, Abbâsiler dönemi Bağdat'ında Dârülhilâfe suruna bitişik veya yakın noktalarda bulunan çarşılar ve mahallelerdir. Bağdat'ın merkezinde bulunan mevkûfâtın isimleri ve bulundukları yerleri tespit eden bu cümlelerin ardından Bağdat'ın batı yakasında şehrin merkezinde bulunan taşınmazlar zikredilmektedir.

Bağdat'ın doğu ve batı yakasındaki mevkûfât tatad edildikten sonra, vakfedilen bostanlar, mezralar ve diğer arazilerin konumları açıklanır. Bu anlatı hakkında genel bir çerçeve sunması

açısından şu tespiti yapmak önemlidir. Vakfiye metninin akışına göre ilk olarak Bağdat'ın batı yakasında şehir merkezine yakın mevkilerde bulunan nahiyeler ve köyler zikredilmiştir. Irak genelinde gelir getiren zirai araziler umumiyetle nehirlerin ana mecraları ve kolları üzerinde bulunduğundan, söz konusu köyler topluluğu, üzerinde yer aldıkları nehirle isimlendirilmiştir. Vakfiyeye göre Akarkûf nahiyesine bağlı Kâimiyye, Tell Duhaym, Mahrabiyye, Türk, Cûber ve Karâh Câmus gibi köyler Dicle'nin batı tarafında İsa Nehri üzerinde bulunan mevkûf arazilerdir. (Kitabe 3:4) Burada şehir merkezindeki mevkûfâtın dağılımında dikkat çeken durumun merkezin dışındaki mevkûf araziler için de geçerli olduğu görünmektedir. Nitekim batı yakasında merkezin dışındaki arazilerin de doğu yakasına göre daha az olduğu anlaşılmaktadır. Zira arazilerin büyük bölümü Dicle'nin doğu tarafında Diyala Nehri üzerinde bulunmaktadır. Râdmân'ın nahiyesi Kâtûn, Celûlâ'da Mercân, Bakuba, Buhriz, Hanikîn, Zerrincûy, Bendenicîn (Mendeli), Nimetâbâd ve Devletâbâd adlı köy ve nahiyelerin tamamı Dicle'nin doğusundaki Diyâlâ Nehri vadisi üzerinde yer almaktadır. (Kitabe 3:5) Buhri'z'de ayrıca Nehr-i Hürremâbâd ile mevkûf diğer araziler ve bostanlar bulunduğu, vâkıfın Cebel Hamrîn ile Hânikîn arasında Hezâreşte (?) adında yeni bir bostan kurduğu da kaydedilmiştir. (Kitabe 4:1-3)

Mevkûfâtın tatad edildiği cümlelerin akabinde vakıf tesisini ifade eden “sahih, şer’î, müebbed, muhalled... bir vakıf olarak vakfettim.” şeklindeki vâkıfın vakıf beyanı kısmı gelmektedir. (Kitabe 4:3) Vakıf tesisi beyanının ardından vakıf şartlarının yer aldığı bölüm başlamaktadır. Kıyamete dek bu vakfın baki kalmasını, asırlar geçse de hükmünün değişmemesini isteyen vâkıf, ilk şart olarak mevkûfâtın gâsıba, zorbaya, askere (cündî) ve vakıf gelirlerini olduğundan farklı gösterene icar edilmemesi şartını koyar. Vakıf varlıklarının kiralanmasında asıl yetkilinin vakıf mütevellisi (vâliyyü hâze'l-vakf) olduğu, icar akdinin onun yetki ve sorumluluğu altında gerçekleştirileceği belirtildikten sonra, vakıf yöneticileriyle daman akdi yapacak olan şahsın (dâmin), Bağdat valileri (hükkâm) ve kadılar (kudâtü'l-İslâm) tarafından imtihan edilmesi, sorgulamada damân akdinde bulunacak kişinin bu işi hakkıyla yerine getirebileceğinin tespit edilmesi ve bu şahsın ödemeyi taahhüt ettiği vakıf malını ödeyebilecek maddi güç ve servete sahip olan Müslüman bir erkek olması şartını getirir. (Kitabe 4:4-5) Bu hükme göre, Mercâniye Medresesi vakıflarını; gayrimüslimler, vakıf varidatını karşılayacak kadar maddi gücü ve serveti olmayan Müslüman erkekler, kadınlar, ordu mensupları, zorbalar ve gasıpların kiralayamayacağı anlaşılmaktadır.

Yine metinden anlaşıldığına göre, ister damân akdinin gerçekleştirildiği sırada tespit edilememiş bir durum, ister kira anlaşmasının gerçekleşmesinden sonra olsun, bu kusurlara sahip kişiyle yapılan anlaşmanın hukuken geçersiz olduğu (*fe-tilke'l-icâretü bâtiletün*) ve bu kişilerin vakıf malları ve varidatı üzerinde tasarrufta bulunmalarının da haram olduğu belirtilmiştir. (Kitabe 4:5) Vâkıf, böyle bir durumun ortaya çıkması hâlinde, bu hukuksuz uygulamadan rücu edilebilmesi için şehrin mülki ve adli idarecileri olan vali ve baş kadının, vakıf mütevellilerine yardım etmelerini vasiyet ederek (*vasiyyetü ilâ hükkâmî küllî zamânin ve asrin ve evân*), bu hususta tüm zamanların Bağdat valilerini ve kadılarını sorumlu tutmuştur.

(Kitabe 4:5-6) Vâkıf ayrıca Bağdat valilerine hitaben, vakıf yöneticilerine merhamet ve lütufla davranmalarını, zira adil yöneticilerin yönetimi altında bulunan kimselere göre durumunun, müşfik bir babanın evladı karşısındaki durumu gibi olduğunu hatırlatmış, iyi bir çığır açan kimsenin açtığı yoldan gidenlerin sevabının kıyamet gününe kadar o kişinin hanesine iyilik olarak yazılacağını, kötü bir çığır açanın yolundan gidenlerin günahından da aynı şekilde o işi ilk başlatan kişiye gideceğini ifade ederek, idarecileri bu hususta hesap gününe karşı uyarmıştır.

Vakıf yönetiminin mütevellî, müstevfî ve müşrif olmak üzere üç kişiden oluştuğu belirtilirken, yine Bağdat yöneticilerine hitaben, vakıf mütevellisinden vakıf varidatını yükseltmelerini istememelerini, vakfa tayinde bulunmamalarını ve vakıfla ilgili bir düzenleme yapmamalarını, bu hususta vakıf yöneticilerini en ufak bir zan altında bırakmamalarını vasiyet etmektedir. Ardından medresede şer'î ve örfî (*li-fasli 'l-kazâye 'ş-şer 'iyye ve 'l-yârgüiyye*) davalara bakılmak üzere bir mahkemenin asla kurulamayacağı şartını koyar. (Kitabe 4:7) Burada “örfî davalar” olarak çevrilen “yargu” kelimesi günümüz Türkçesinde yaygın olarak kullanılan yargı kelimesinin en eski kullanım örneklerinden biri olması sebebiyle önem arz etmektedir.

Vakıf şartlarının tamamlandığı bu cümlelerin ardından, vâkıf kurduğu müessesenin işleyişi için tayin ettiği şartların hiçbir surette değiştirilmemesi için bu şartları koruyanları müjdeleyen, onu bozanları ise kötü bir akıbetle ihtar eden nasihatlere ve tehditlere yer verir. “Ne ekersen onu biçersin, dünya fânî, vefasız ve aldatıcıdır...” (Kitabe 5:2) gibi ikaz edici cümlelerin hemen akabinde vakıf bedduası bölümüne geçilmektedir. “Her kim bu vakıfların şartlarını değiştirir veya vakfiyede şart koşulanın hilafına tasarrufta bulunursa, o kimse Allah'ın katında zalimdir. Biliniz ki, Allah'ın laneti zalimlerin üzerinedir! Allah'ın meleklerinin ve tüm insanların laneti o kimsenin üzerine olsun. Varacağı yer cehennem olsun. O ne kötü bir duraktır...” (Kitabe 5:3-4) cümleleriyle başlayan beddua kısmından sonra, vakıf gelirlerinin şemsi hesaba göre tahsil edilemeyeceği, ister mevkûf araziler ve bostanlar, ister dükkânlar, hanlar ve değirmenler olsun, bunlardan elde edilen gelirin şemsi hesaba göre değil kamerî ay hesabına göre tahsil edilmesi gerektiğini şart koşturmuştur. (Kitabe 6:1) Bu hükme aykırı yeni bir hüküm vazedenin hükmünün geçersiz olduğunu, söz konusu yeni hükümle hükmetmenin batıl, geçersiz ve haram olduğunu belirtir. Yine böyle yapanların da Allah'ın ve insanların kınamasına uğraması niyazında bulunur. Vâkıf bu cümlelerle vakıftan rücu ya da murafaa yollarının kesinlikle kapalı olduğunu açıkça beyan etmektedir.

Sonuç olarak, vakıf kurucusunun vakfettiği şeylerle ilgili dört temel şart ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Birincisi, vakıf mallarının kiraya verilmesiyle ilgili olup, kiralayacak kişi ya da kişilerin özelliklerini içermektedir. İkincisi, Bağdat şehri yöneticilerinin vakıf idarecilerine ve vakıf nizamına müdahalede bulunmamaları şartıdır. Üçüncüsü, medresenin şer'î ya da örfî davalar için mahkeme olarak kullanılmaması şartıdır. Dördüncüsü ise vakıf gelirlerinin şemsi ay hesabına göre değil, kamerî hesaba göre tahsil edilmesi şartıdır. Bu dört temel şart ile müessesenin yönetim esasları ortaya konmuş, söz konusu esasların sonradan değiştirilemez olduğu beyan edilmiş ve müessesenin farklı amaçlarla kullanılmasının önü alınmıştır.

Ardından vakfiyenin düzenlendiği tarih 758 (1357) kaydedilirken, (Kitabe 6:3) vakfiyenin başlangıç kısmındaki davet bölümünün daha kısa bir versiyonu hâlinde Allah’a hamd, Resulüne, ailesine ve ashabına salat ve selam içeren cümlelerle vakfiye metni tamamlanmıştır. Vakfiye kitabelerindeki verilere dayanarak, Mercâniye Medresesi’ne ve Dârüşşifâ’ya vakfedilen mülklerin sayısını yukarıda işaret edilen sebeplerden dolayı tam olarak belirlemek mümkün olmamakla birlikte, biri kâğıt dükkânı olmak üzere toplam; 104 dükkân, 13 yağhane, biri 52 hücreli olmak üzere 7,5 han, yaklaşık 12,5 bostan, 2 değirmen, 1 avlulu ev, yaklaşık 3 su değirmeni tespit edilmiştir. Vakfiyede, sayısı belirtilmeksizin çoğul olarak ifade edilen mülklerin miktarındaki belirsizlik sebebiyle bostanlar ve su değirmenlerinin toplam sayısı yaklaşık olarak ifade edilmiştir. Bu toplama ayrıca, Cebel Hamrîn ve Hânîkîn arasında bulunduğu ifade edilen fakat miktarı belirtilmemiş olan araziler ve bostanlar dâhil edilmemiştir. Adedi açıkça belirtilmemiş olan mevkûfât için, Arapça çoğul kullanımının en düşük sayısal karşılığı olan üç esas alınarak, sayısı belirtilmeyen mülklerin adedinin en az üç kabul edilmesi yöntemi izlenmiştir. Vakfiyede, biri Reyhâniyyîn’de (Mercân/Örtme Han), diğeri Meşraa’da olmak üzere, vâkıf tarafından inşa edilen iki yeni hana özellikle dikkat çekilmektedir. Ayrıca, vâkıfın Buhrîz’de tesis ettiği bir bostan da belirtilmiştir. Bu verilerden yola çıkarak, vakfedilen mülklerin çoğunluğunun vâkıfın satın aldığı veya kendisine ikta edilen eski mülkler olduğu, sadece birkaçının vâkıf tarafından bizzat inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Tablo 2. Mercâniye Vakıflarının Yeri ve Sayısı Tablosu

Bostan	Han	Dükkân	Yağhane	Nahiye ve Köy	Diğer Mevkûfât
Türk köyünde 1	Reyhâniyyîn’de 3,5	Reyhâniyyîn’de 44	Reyhâniyyîn’de 12	Akarkûf nahiyesi 1	Kasr Mahallesi’nde 1 ev
Cûbe köyünde 1	Meşraa’da 1	Reyhâniyyîn’de 29	Halbe’de 1	Radman nahiyesi 1	Kasr Mahallesi’nde 1 değirmen
Karâh Câmûs’ta 1	Halbe’de 1	Emşâtiyyîn’de 3		Kâimiyye köyü 0,5	Huleylât Mahallesi’nde 1 değirmen
Ba’küba’da 1	Kasr Mahallesi’nde 1	Meşraa’da 14		Tel Duham 1	Sarât’ta 1 mezraa
Buhrîz’de 0,5	Huleylât Mahallesi’nde 1	Halbe’de 13		Mercân Âbâd 0,5	Hânîkîn’de en az 3 su değirmeni
Bendenîcîn’de 2		Harîm’de 1 kâğıt dükkânı		Zerrîn Cüy 0,5	
Nehr-i Hurremâbâd’da 1				Dûrâ 1	
				Nî’met Âbâd 1	
				Devlet Âbâd 1	
12 civarında bostan	7,5 han	104 dükkân	13 yağhane	5,5 köy, 2 nahiye	1 ev, 2 değirmen, 1 mezraa, 3 su değirmeni

2.1.4. Amaç ve Hedef Kitlesi Analizi

Kitabelerin bulundukları konuma göre üslup ve yaklaşım tarzlarında belirgin farklılıklar dikkat çekmektedir. Medresenin içerisinde yer alan ve daha özel bir kitleye hitap eden altı kitabeden oluşan vakfiye metninde, anlatının kurucunun bizzat kendi ağzından kurgulandığı aşağıdaki ifadelerle yansımaktadır:

el-Melik ve el-Mennân Allah'ın affına muhtaç olan Abdurrahman oğlu Abdullah oğlu Mercân –Allah onun kötü davranışlarını güzele döndürsün– şöyle der: Dünyada bir süre seyahat ettim. Yükselen talihim bana yol açana ve Allah'ın yardımı bana ulaşana dek, kuzeyde ve güneyde, doğuda ve batıda, sağda ve solda, karada ve denizde sıkıntılara duçar olarak, soğuk ve sıcak köşelere giderek mücadele ettim. Sonra dünya hanesinin fani, ahiret yurdunun ise kalıcı olduğunu anladım.

Vakfiye kitabesinden alıntılanan bu pasaj, kurucunun kişisel bakış açısını ve tecrübelerini içeren bir üslubu yansıtmaktadır. Bununla birlikte, medresenin taç kapı kitabesindeki “Bu mübarek medrese -Allah delillerini aydınlatsın- Büyük Noyan Şeyh Hasan'ın oğlunun saltanatı döneminde inşa edildi.” ifadesi ile Mercân Han'ın taç kapı kitabesindeki, “Bu mübarek hanın (et-teym/et-tîm) ve dükkânların inşasını, ...Emînüddîn Mercân Aka el-Olcaytı emretti.” (Kitabe 8:3-4) ifadesinde vâkıf üçüncü tekil şahıs olarak anılmaktadır.

Medrese ve han kapılarındaki kitabelerde kurucunun kişisel tecrübelerinden ziyade daha resmî ve kurumsal bir dilin tercih edilmiş olması, kitabelerin hitap ettiği kitlelerin farklılığıyla açıklanabilir. Yapıların sokağa bakan cephelerine konumlandırılmış olan kitabelerde resmî bir üslup hâkimken, iç mekâna yerleştirilmiş olan vakfiye kitabelerinde daha özel bir dilin tercih edilmesi, bu kitabelerin daha özel bir bağlama hitap ettiğine işaret kabul edilmelidir. Kitabeler arasındaki bu üslup farkı, onların halkın görebileceği alanlar ile daha özel bir kitlenin görebileceği alanlar arasında umum ve husus ayrımı gözetilerek kurgulandığını düşündürmektedir.

Ayrıca, kitabelerin boyutları ve içerdikleri siyasi semboller de kitabelerin bulunduğu alanlarla doğrudan ilintilidir. Vakfiye kitabelerine göre daha kısa metinler olmasına rağmen, medrese ve hanın taç kapı kitabelerinde metbû hükümdarların lakap, ad ve unvanları ile dua formülleri için ayrılan yerin vakfiye kitabesindeki ile yaklaşık aynı hacimde yer alması, siyasi bağlılığı sembolize eden unsurların özellikle sokağa bakan cephelerdeki kitabelerde titizlikle gözetildiğine işaret etmektedir. Bu bağlamda, taç kapı kitabelerinin şekil, üslup ve içeriğinde kurumsal bağlılığa özel bir önem atfedilmiş olduğu aşîkârdır.

Kitabeler arasındaki üslup farkı, bilinçli bir tercihin sonucu olduğu gibi, yapıların sokağa bakan cephelerine yerleştirilmiş olan kitabelerin üslubu, vâkıfın mevcut siyasi yapı içerisindeki kısıtlı rolüne ve temsil hakkına işaret etmektedir. Buna karşılık iç mekânda yer alan vakfiye kitabelerinde ise vâkıfın rolünün daha belirgin bir şekilde vurgulandığı görülmektedir. Bu durumu, vâkıfın isminin yazımı üzerinden de analiz etmek mümkündür. Nitekim vakfiye kitabelerinde kurucunun adı herhangi bir lakap, unvan ya da sıfat içermeksizin “Mercân b. Abdullah b. Abdurrahman” şeklinde ifade edilirken, han kitabesinde vâkıfın “Aka/Ağa” ve

“el-Olcaytî” sıfatlarıyla siyasi bağlılığına vurgu yapılmıştır. Han kitabesinde ayrıca vâkıfın sultanın azatlısı olduğu, emîrlik ve vezirlik mertebelerine sahip olduğunun belirtilmesi, bu unvanların meşruiyet sembolleri olarak kullanıldığını göstermektedir.

2.2. Mercâniye Medresesi Taç Kapı Kitabesi

Mercâniye Medresesi’nin taç kapı kitabesi, on bir satırdan müteşekkildir. İlk beş satır ile son altı satır arasında bariz bir farklılık göze çarpmaktadır. Kitabenin ortasında, alt çerçeveye dayanan uzun ve kemerli bir pencere bulunmaktadır. Kitabe, celi sülüs yazı ile işlenmiş tuğlalardan oluşmaktadır. Birinci satırın sonundaki “ibâdihi’l-ulemâ”⁴⁷ (Kitabe 8:1) ifadesi ile üçüncü satırın başındaki “bürhânühâ fî devleti veledihâ” (Kitabe 8:3) ibaresinin bulunduğu tuğlaların rengi diğer kısımlara nazaran daha koyu olup, yazı kalitesi estetik açıdan daha yüksek bir değere sahiptir. Ayrıca, dördüncü satırdan itibaren on birinci satıra kadar satır başlarındaki ilk tuğlalar da orijinal formunu muhafaza etmiştir. Bunun yanı sıra, on birinci satırın ilk üç tuğlası ve yedinci tuğlası da orijinal hâlini korumuştur. Yedinci, sekizinci ve dokuzuncu satırların son tuğlaları da orijinal yapısını yansıtmaktadır. Kitabenin tümü, bal peteği şeklindeki bitkisel bir zemin üzerine işlenmiştir. İlk beş satırdaki harflerin bal peteği zemininde kabartma tarzında düzenlenmiş olduğu, son altı satırdaki harflerin ise zemin ile aynı seviyede, yani kabartılmamış veya kabartılmış yüzeylerinin kazınmış hâlde olduğu tespit edilmiştir.

Kitabe besmele ile başlamakta ve ardından Fâtır Suresi’nin 28. ayetinden bir bölüm ihtiva etmektedir. (Kitabe 8:1-2) Kitabede, medresenin inşaatına Şeyh Hasan döneminde başlandığı ve inşaatın 758 (1356-1357) yılında Şeyh Üveys döneminde tamamlandığı ifade edilmektedir. Vâkıfın, bu medresede Hanefî ve Şâfiî mezhepleri üzerine fıkıh eğitimi verilmesini şart koştuğu belirtilmiştir. Kitabede, Allah’a hamd, Resulullah ile ashâbına salat ve selam edildikten sonra, kitabeyi Ahmed Şah en-Nakkâş et-Tebrîzî isimli hattatın yazdığı bilgisiyle sona ermektedir. (Kitabe 8:11)

Kitabeyi ilk defa okuyanlardan olan Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, ilk beş satırı deşifre etmekle birlikte, diğer satırların okunamayacak durumda olduğunu ifade ederek yaklaşık bir metin ortaya koymuştur. Ancak günümüzde Âlûsî’nin karşılaştığı zorluğun tam tersi bir durum söz konusudur. Zira kitabenin ilk beş satırı okunamayacak durumda olup diğer kısımlar okunabilmektedir. Bu durum özellikle Irak’ın Osmanlı hâkimiyetinden çıkmasından sonra kitabenin bilinçsiz eller tarafından restore edilmesi sebebiyle ilk beş satırının büyük ölçüde yok olduğu, diğer satırların üzerindeki Osmanlı dönemi sıvasının kazınmasıyla da günümüzde okunabilen son altı satırın ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Zira, Mercâniye Medresesi’nin taç kapı kitabesinin son 6 satırı günümüzde okunabildiği gibi, üzeri kazınmış olmasına rağmen, yazı kalitesi açısından hâlâ mükemmel durumdadır. Âlûsî’nin okumalarından yararlanan Van Berchem de 1911’de kitabenin ilk beş satırını yayınlamıştır. Massignon ise Âlûsî ve Van Berchem’in okumalarından yararlanarak bazı düzeltmelerle taç kapı kitabesini yeniden neşretmiştir. Sarre ve Herzfeld

47 Fâtır 35/28.

ilgili çalışmalarında, Âlûsî, Van Berchem ve Massignon'un okumalarına bazı yeni eklemeler yapmış, kitabeyi yeniden okuyarak yayımlamışlardır. Taç kapı kitabesinin en eksiksiz ve doğru okuması Mustafa Cevâd tarafından yapılmış olup, metnin en tutarlı okumasını yapan Nâsır en-Nakşibendî büyük oranda Cevâd'dan yararlanmıştır. Târiq Jawâd al-Janâbî ise Cevâd ve Nakşibendî'nin okumasını nakletmiştir. Mercâniye Medresesi taç kapı kitabesini inceleyen yukarıdaki araştırmacıların okumalarıyla saha ziyaretimiz sırasındaki okumalarımızı analiz ettiğimizde, iki farklı kitabe metni ortaya çıkmaktadır.

2.3. Eyvan Kitabesi

Medresenin kuzeydoğu cephesinde, kuyunun bulunduğu eyvanın arka duvarına yerleştirilmiş olan bu kitabe, yapının inşa tarihi ve vakıf şartları hakkında bilgi veren en önemli yazıtlardan biridir. F. Sarre ve E. Herzfeld tarafından 1900'lerin başında çekilen bir fotoğrafta, kitabenin ilk iki satırındaki tuğlaların büyük bir kısmının eksik olduğu görülmektedir. (Kitabe 9:1-2) 1946 yılında, medresenin yıkımı sırasında eyvanın önünde bulunan kuyunun içinde bu kitabeyle ait bazı parçalar tespit edilmiştir. Medresenin taç kapı kitabesinde okunabilen “9 Cemâziyel [evvel/âhir]” ifadesi eyvan kitabesinde yer alan hicri 758 yılı ile değerlendirildiğinde, medresenin inşa tarihinin miladi 30 Nisan 1357 veya 30 Mayıs 1357 tarihlerine karşılık geldiği anlaşılmaktadır.

Kitabede, vakfa ait mülklerin belirli kişi ve gruplara kiralanmasının yasak olduğu belirtilmiştir. Buna göre, vakıf mallarının “güç ve kudret sahibi zorbaya” (müte‘azziz), askere (cündî) ve kötülüğünden sakınılan güvenilmez kimseye (men yuhâfu gâilâtehu) kiralanmaması gerekmektedir. Ayrıca, herhangi bir taşınmazın bir yıldan uzun süreyle kiralanamayacağı ve mevcut sözleşme süresi tamamlanmadan önce yeni bir kira akdi yapılamayacağı vurgulanmıştır. Vakıf mallarının işletmesinin bu özelliklere sahip kişi veya gruplara tahsis edilmesi ve sözleşme hükümlerine aykırı uygulamalar, zulüm olarak nitelenmiştir.

2.4. Mescit Girişinin Üzerindeki Kuşak Kitabe

Mescidin giriş cephesindeki duvarının en üst bölümünde, uzun bir kuşak hâlinde yer alan ve medrese avlusuna bakan bu kitabe, “Onu, el-Melik ve el-Mennân olan [Allah’ın] bağışlamasına muhtaç Mercân b. Abdullah b. Abdurrahman es-Sultânî el-Olcâtî inşa ettirdi. Allah ibadetini iki cihanda kabul eylesin.” ifadesiyle yalnızca medrese ve vakıfların kurucusuna atıfta bulunmaktadır. (Kitabe 10:1)

2.5. Mercân Han Taç Kapı Kitabesi

Han kitabelerinden en önemlisi günümüzde yerinde bulunmayan fakat fotoğraflarına ulaşılabilen taç kapı kitabesidir. Kemer biçiminde tasarlanmış olan kitabe, dokuz satırdan oluşmaktadır. Beşinci, altıncı ve yedinci satırların ortasında dikey olarak yerleştirilmiş, demir parmaklıkları olan dikdörtgen bir pencere bulunmaktadır. (Kitabe 7:5-7) Kitabenin ikinci ve üçüncü satırlarında dördüncü tuğlalar, üçüncü satırda yedinci tuğla, dördüncü satırda ise

sekizinci tuğlanın büyük oranda tahrip olduğu ve bu bölümlerdeki yazıların okunamaz hâle geldiği tespit edilmiştir. Celi sülüs yazı karakteriyle yazılmış olan kitabenin satırları genellikle iki katlı olarak düzenlenmiştir. İbarelerin sıkı bir istif ile bir araya getirildiği, böylece uzun bir metnin küçük bir alana sığdırıldığı görülmektedir.

Mercân Han'ın taç kapı kitabesinin muhtevası, medresedeki altı vakfiye kitabesinin özeti niteliğindedir ve mevkûfâtın isimleri, vakfiyede yer alan sıralama ile uyumlu biçimde tasnif edilmiştir. Kitabe besmele ile başlamaktadır. Ardından, hanın inşasının Emînüddîn Mercân tarafından emredildiği, hanın işletilmesinden elde edilecek gelirin Mercâniye Medresesi ile Dârülhilâfe kapılarından biri olan Bâbü'l-Ğarabe'deki Dârüşşifâ'ya vakfedildiği bilgisine yer verilmiştir. Ayrıca vakfedilen gayrimenkullerin -mezralar, bostanlar, hanlar, dükkânlar ve ribatlar- isimleri, bulundukları yerler ve sayıları belirtilmiştir. Bu gayrimenkullerin vakfiyede yazıldığı şekilde şer'î ve sahih olarak sınırlarının belirlendiği ifade edilmiştir. Ardından, vâkıfın bu hayır kurumunu kurarak ulaşmak istediği amaçlara yönelik dua ifadelerine yer verilmiştir. Hanın, 760 (1358-1359) yılında tamamlandığı bilgisi verildikten sonra Allah'a hamd ve Resulullah'a salavat ile kitabe sonlanmaktadır. Son olarak, kitabede sanatsal değere sahip olan celi sülüs yazının, Zerrîn Kalem lakabıyla meşhur Ahmed Şah en-Nakkâş tarafından yazıldığı belirtilmiştir. Mercâniye Medresesi'nde ve Mercân Han'daki kitabelerin Zerrîn Kalem lakabıyla meşhur olduğu ifade edilen Ahmed Şâh en-Nakkâş et-Tebrîzî tarafından yazıldığı kabul edilmektedir. Hattatın adı medresenin ve hanın taç kapı kitabeleri olmak üzere sadece iki yerde zikredilmektedir. Özellikle altı büyük levhadan oluşan vakfiye kitabelerinin sonunda ve çalışma kapsamındaki diğer kitabelerde ketebe bölümleri bulunmamakta ve dolayısıyla hattatın ismi zikredilmemektedir. Ancak Safevîler ve Osmanlılar dönemi kitabelerinin dışındaki tüm yazıların Zerrîn Kalem tarafından kaleme alındığı kabul edilmektedir. Kaynaklarda Zerrîn Kalem (Altın Kalem) lakabıyla tanınan en az üç hattat tespit edilebilmektedir. Kitabeyi yazan Tebrizli Hattat Ahmed Şah'ın, bu lakapla anılan hattatların ilklerinden olduğu anlaşılmaktadır. Abbâs el-Azzâvî, vakfiye yazarının kimliğini belirlemek amacıyla bir makale kaleme almış, bu makalede vakfiyede kullanılan sülüs hattının Yâkût el-Musta'sımî geleneğini yansıttığını ileri sürmüştür. Azzâvî ayrıca, Müstakimzâde'nin *Tezkere* adlı eserinde hakkında bilgi verdiği Zerrîn Kalem lakaplı Şeyh Ahmed Tayyib Şah'ın Mercâniye Medresesi vakfiyesinin hattatıyla karıştırılmış olabileceğini iddia etmiştir. Bununla birlikte Azzâvî, Zerrîn Kalem lakabını taşıyan birden fazla hattat olabileceği ihtimalini göz ardı etmiştir. Zerrîn Kalem lakabının, 19. yüzyıl Osmanlı hat çevrelerinde yaygın olarak kullanılan "Reîsü'l-Hattâtîn" gibi onursal bir unvan olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸

2.6. Şah İsmail Kitabesi

Şah İsmail'in Bağdat Valisi Kunguraz Şah tarafından hazırlandığı ve ilan edildiği anlaşılan fermanı muhtevi bu kitabe, Mercân/Örme Han'da öteden beri alınmakta olan iki tür vergiden

48 Abbâs Azzâvî, "Hattâtü Câmi'i Mercân", *Sumer* 1/111 (1947), 312-319.

Bağdat valisi ve adamlarının muaf tutulmasını emreden bir imtiyaz örneğidir.⁴⁹ İlk maddede, ipekli kumaşlar ve diğer kumaş türleri üzerinden “dellâlî” adı altında alınan verginin ilgası ilan edilmektedir. Dellâlî, çarşıda ya da pazarda mal alım satımına aracılık eden profesyonel satıcıların, verdikleri hizmet karşılığında aldıkları ücret anlamına gelmektedir. Bu ücretin bir kısmı satıcıya (dellâl), bir kısmı ise devlete ödenmek zorundadır. İlga edilen diğer vergi ise Bağdat valisinin askerleri, hizmetkârları ve vilayet divanındaki memurlarının, çarşıda gerçekleştirdikleri ticari faaliyetler sırasında ödemek zorunda oldukları “tamga” vergisidir. Bu ferman doğrultusunda, Bağdat valisinin askerleri, hizmetkârları ya da vilayet divanındaki memurlar, ticaret amacıyla Bağdat’a getirdikleri malları, herhangi bir *dellâlî* ücreti veya *tamga* vergisi ödmeden, imtiyazlı bir şekilde Mercân Han’da satabileceklerdir. Walter Hinz, “Bagdad Mircâniyya Medresesi’ndeki Kitabe” başlığıyla kaleme aldığı yazıda, Safevîler dönemine ait bu kitabeyi yanlış bir biçimde tanımlamış ve medresenin 15. yüzyılda vakfedildiğini belirterek bazı hatalı yorumlarda bulunmuştur. Hinz ayrıca, Bağdat valisinin adını “Emîr Kongûr (?)” olarak hatalı biçimde kaydetmiştir.⁵⁰

Mercân/Örtme Han’ın kuzey kapı duvarının iç cephesinde yer almakta olan kitabenin boyu 80 cm, eni 22 cm, kalınlığı 4,5 cm’dir. Bazalt taş levha üzerine işlenmiş kitabe, 14 satırdan oluşmaktadır. Kitabede tercih edilen yazı türü celi sülüs olup, harflerin detayları yazının taşta işlenmesindeki zorlukları yansıtan sert hatlara sahiptir. 921 senesi Zilhicce ayında (Ocak/Şubat 1516) hazırlanmış olan kitabe, Şah İsmail döneminde (1501-1524) Mercâniye vakıflarına ve Bağdat’taki ticari hayata yapılan önemli bir müdahalenin belgesidir.

Kitabe, ilk olarak Max van Berchem tarafından incelenmiş, Arapça metni ve Almanca çevirisiyle birlikte yayımlanmıştır. Daha sonra Mustafa Cevâd, kitabenin kusursuz bir okumasını yaparak yayımlamış; ardından Walter Hinz, kitabenin özünü ihtiva eden yaklaşık üç buçuk satırlık bölümü mercek altına alarak, Berchem’in okuma hatalarını düzeltmiş, metni yorumlamış ve bu kitabeyle esas olarak iki tür vergi kaleminde düzenleme yapıldığı tespitine yer vermiştir.⁵¹

Vali Emîr Kunguraz’ın, “dellâlî” ve “tamga” vergilerini kaldırma kararını, “Mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin.” mealindeki Bakara Suresi 188. ayete dayandığı görülmektedir. Haksız kazanç ve rüşvet yasağının temel referanslarından olan bu ayetin mezkûr vergilerin ilgasının hukuki dayanağı olarak sunulmuş olması, Mercâniye Vakıflarının nizamında yine hukuki gerekçeler ortaya konarak değişiklikler yapılmış olduğunun somut bir örneğidir. Vakfiye metninde, vakıf nizamına herhangi bir şekilde müdahale edilmesinin yasaklandığı ve yeni

49 Mercân Han’da Şah İsmail dönemine ait olan bazalt taşta işlenmiş kitabe ile medrese yıkılmadan önce, mescidin giriş kapısının avluya bakan cephesindeki kapı kemerinin üzerinde bulunan ve Bağdat valisi Süleyman Paşa dönemine ait manzum tecdit kitabesi Mercâniye vakıflarına sonradan eklenen kitabelerdir. Hana ve medreseye sonradan yerleştirilen bu kitabeler dışında kalan ayet ve hadis muhtevalı diğer kitabeler yüksek sanat değerine sahip olup, Zerrîn Kalem lakabıyla tanınan Nakkâş Ahmed Şâh b. Abdullah et-Tebrîzî tarafından yazılmıştır. Vali Süleyman Paşa dönemine ait çini panolar hâlinde düzenmiş olan tecdit kitabesi ise kaliteli bir Osmanlı celi sülüs yazısı örneğidir.

50 Walter Hinz, “Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri”, çev. Fikret Işıltan, *Belleten* 13/52 (1949), 182-184.

51 Sarre - Herzfeld, *Archäologische Reise*, 2/192-193; Mustafa Cevâd, “Mâ Fevka Bâbî Örtme mine’l-Kitâbeti ve-mâ Fihâ, l’Inscription du Khân Ortma”, *Luğatu l-Arab* 7 (1929), 616-617.

bir şart öne sürülerek buna göre işlem yapılmasının haram kılındığı göz önüne alındığında, Safevîler dönemi idarecileri nezdinde bu şarta ve ardından gelen beddualara itibar edilmediği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Mercâniye Medresesi'nin vakfiye kitabeleriyle, medrese ve handa tespit edilen ve vakıflar hakkında bilgi içeren diğer kitabelerin analiz edildiği bu çalışmada, müessesenin ortaya çıkışı, tarihi serüveni ve kurucusunun hayatı bütüncül bir yaklaşımla ele alınmıştır. İki ana bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde müessesenin kuruluşu, kurucusunun biyografisi, müessesenin tarihi ve ortadan kaldırılışı konuları incelenmiştir. İkinci bölümde, vakfiye kitabeleri ve diğer kitabeler şekil ve muhteva yönünden incelenmiştir. Çalışmanın amacı doğrultusunda, Mercân b. Abdullah tarafından vakfedilen malların niteliği ortaya konmaya çalışılmış, vakfiyenin fiziksel ve içerik analizi ile birlikte değerlendirmesi sunulurken, bu önemli tarihi belgenin Türkçe literatüre nitelikli şekilde kazandırılması sağlanmıştır.

Mercân b. Abdullah'ın hayatı hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgilere rastlanmamakla birlikte, *tavâsî* ve *hadım* unvanları, onun köle kökenli olduğunu göstermektedir. Köle olarak başladığı hayatında, saray ağalığına kadar yükseldiği, sultan adına ticari faaliyetlerde bulunduğu ve aldığı görevlerdeki başarısı sayesinde zamanla yönetim tarafından tanınan etkili bir isim hâline geldiği belirlenmiştir. Bağdat valiliğine atanması, onun kariyerinin zirve noktası olmalıdır. İki dönem Bağdat valiliği yapan Mercân, özellikle birinci valilik döneminde Dârüşşifâ ile birlikte Mercâniye Medresesi ve vakıflarını kurarak Abbâsîlerin inkırazından sonra ihmal edilen şehrin imarına önemli bir katkı sağlamıştır. Şeyh Üveys'e karşı isyanı başarısızlıkla sonuçlandığında valilik görevinden azledilmiş olsa da muhtemelen ulema ve ayan nezdinde sahip olduğu itibar ve şehre yaptığı önemli katkılar affedilmesinde etkili olmuştur. Ayrıca, vakfettiği binalar ve geniş araziler, Mercân b. Abdullah'ın büyük bir servete sahip olduğu, vakıfları ve hayır faaliyetleri sayesinde kendisini destekleyen bir muhit oluşturduğu ve sultan tarafından affedilmesinde bunların etkili olduğu anlaşılmaktadır.

Mercâniye Medresesi, Moğol işgali sonrası Irak'ta inşa edilen en görkemli yapılardandır. Mimari özellikleri, kitabeleri ve ince tuğla işçiliğiyle K. A. C. Creswell tarafından eşsiz bir tarihî yapı olarak tanımlanmasına rağmen, 1946 yılında Reşîd Caddesi'nde yürütülen yol genişletme çalışmaları kapsamında yıkılmıştır. Kendi döneminin sanat ve mimarisinin önemli bir numunesi kabul edilen medreseden geriye orijinal yapılarından yalnızca taç kapısı ve minaresi kalmıştır.

Mercâniye Medresesi vakfiye kitabeleri üzerindeki yazılar, bal peteği görümlü bitkisel bir zemin üzerine kabartma tekniğiyle işlenmiş olup, bu teknik sayesinde harflerin koyu renkli zemin üzerinde daha parlak görünmesi sağlanmıştır. Bu görsel derinlik, dönemin yazı sanatındaki inceliği ve ustalığı gözler önüne sermektedir.

Kitabeler üzerine yapılan analizlerde, özellikle yazıların dönemin celi sülüs yazı karakterini yansıttığı tespit edilmiştir. Bu özelliklerden biri “على” harf-i cerindeki noktasız yâ'nın lam

harfinin kuyruğu şeklinde gösterilmesidir. (Kitabe 1:4) Yine, “es-salât” ve “selâse” gibi kelimeler, dönemin yazı anlayışına uygun olarak “الصَّلَاةُ” ve “ثَلَاثٌ” şeklinde yazılmıştır. (Kitabe 1:4; 3:2) İstifte zorunlu olarak ortaya çıkan boşlukların doldurulması için hareketlerin yanı sıra tırfıl ve hurûf-ı mühmele rumuzları kullanılmıştır. (Kitabe 2:1) Kef harfinin satıra sığmadığı durumlarda ise “kef sereni” yerine harfin üçte biri büyüklüğünde boru kef kullanılmıştır. (Kitabe 2:1)

Vakfiyede geçen ancak hakkında bilgiye ulaşılamayan bazı yer adları (الْخَلِيلَاتُ، الزَّادُمان، خانآباد،) (Kitabe 3:3; 3:5; 4:1; 4:2; 4:3) ile anlamı bilinse de vakfiyede tam olarak ne kastedildiği anlaşılamayan kelimeler vakfiye metninin çözümlemesindeki önemli sorunlar arasında yer almaktadır. Ayrıca, kitabede “عصادة” (Kitabe 2:5) şeklinde resmedilen, ancak yağhane/yağ değirmeni “عَصَارَة” olduğu tahmin edilen kelime de vakfiyenin problematikleri arasında yer almaktadır.

Vakfiye kitabelerinde medresede hem Hanefî hem de Şâfiî fıkhı üzerine eğitim verileceği açıkça belirtilmiştir. Ancak, İmam Şâfiî’nin ismi anılırken “İmâmü’l-A‘zam” lakabının kullanılması dikkat çekmektedir, (Kitabe 2:3) oysa bu unvan genellikle Hanefî mezhebinin kurucusu Ebû Hanîfe için kullanılmaktadır. Ebû Hanîfe için de alışılmışın dışında “İmâmü’l-Akdem” ifadesine yer verilmiştir. (Kitabe 2:4) Bu bölümdeki tuğlaların diğer kısımlara göre daha açık renkte olması ve yazı kalitesinin düşüklüğü, metnin mezhebi bir taraftarlık etkisiyle sonradan düzenlenmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Vakfiye kitabelerinin fizikî ve muhteva yönünden analize tabi tutulduğu çalışmada, kitabelerin restorasyon sırasında ciddi zararlar gördüğü tespit edilmiştir. Özellikle kitabeler üzerinde yapılan yanlış restorasyonlar, orijinal metinlerin tahrip olmasına neden olmuştur. Buna rağmen, vakfiye kitabelerindeki bilgilerin Mercâniye Medresesi’nin kurucusunun amacı, mevkûfâtın adı ve niceliği gibi birçok değerli veri sunduğu ortaya konulmuştur.

Teşekkür: Bağdat’taki saha araştırmamıza eşlik etmek suretiyle büyük bir fedakârlık gösteren kıymetli dostum Muhammed Tâhir Büyükkörükçü’ye bu çalışmanın ortaya çıkması noktasında verdiği büyük katkı için minnettarım. Ayrıca Nehreyn Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Görevlisi Huda Hâdî Ahmed Al Bayatî, kaynak temini noktasında büyük bir katkı sundu. Bu vesileyle kendisine teşekkür etmeden geçemem.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

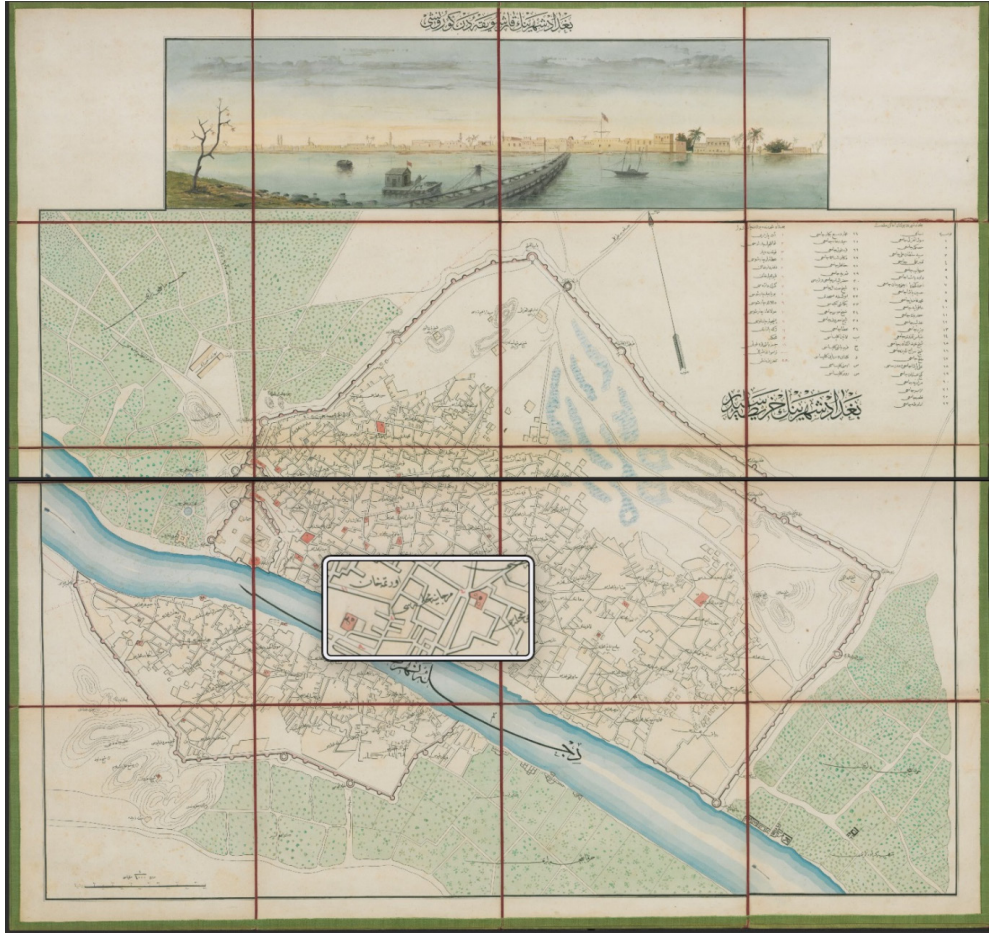
Kaynakça/References

- Al-Ahari, Abû Bakr al-Qutbî. *Ta'rikh-i Shaikh Uwais (History of Shaikh Uwais) An Important Source for the History of Adharbajan in the Fourteenth Century*. çev. J. B. Van Loon. The Hague: Mouton & Co., 1954.
- Al-Janâbî, Târiq Jawâd. *Studies in Medieval Iraqi Architecture*. Edinburgh: Edinburgh University, Doktor Tezi, 1975.

- Azzâvî, Abbâs. “Hattâtû Câmi‘i Mercân”. *Sumer* 1/111 (1947), 312-319.
- Azzâvî, Abbâs. *Mevsûatu Târîhu'l- 'Irâk Beyne İhtilâleyin*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Arabiyye li'l-Mevsûât, 1. Basım, 1425.
- Bilge, Mustafa L. “Niebuhr, Carsten”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/78-79. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Evkâf Defterleri [Ev.d.]*. No. 26060.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Şûrayı Devlet Evrakı [ŞD.]*, No. 155-24.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü [TKGM.VK]*. No. 1-1.
- BOA, Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y.MTV]*. No. 240-122.
- Bosworth, Clifford Edmund. “Uways: Shaykh Uways (I)”. *Encyclopaedia of Islam*. 10/957-958. Second Edition. Leiden: Brill, 2000.
- Cevâd, Mustafa. “Mâ Fevka Bâbî Örtme mine'l-Kitâbeti ve-mâ Fihâ, l'Inscription du Khân Ortmah”. *Luğatu'l-Arab* 7 (1929), 615-617.
- Cevâd, Mustafa - Süse, Ahmed. *Delilü Hâritati Bağdâd el-Mufasssal fî Hitati Bağdâd Kadîmen ve Hadîsen*. Bağdat: Matbaatü'l-Mecma'i'l-İlmiyyi'l-İrâkî, 1958.
- Dündar, Abdulhamit. “Mercâniye Medresesi Vakfiye Kitabeleri I-VI.” Bağdat, 14 Mart 2019. Kendi arşivi.
- Dündar, Abdulhamit. *Bağdat Şehir Merkezi Dışında Kalan Mercâniye Vakıf Arazilerinin Takribi Yayılım Alanları*. Google Haritalar, Erişim 4 Şubat 2025. <https://www.google.com/maps/d/u/1/?hl=tr&mid=18H6m3rbVzb49H3u9TI4hbFBZuneGps&ll=33.91346268588323%2C44.41030090000001&z=9>.
- Edhem, Halil. “Âl-i Germiyan Kitâbeleri”. *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası* 2 (1326), 71-79.
- et-Târîhu'l-Ğiyâsî: el-Faslü'l-Hâmis min Seneti 656-891/1258-1386*. thk. Tarık Nâfi el-Hamdânî. Bağdat: Matbaatu Es'ad, 1975.
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zıllî. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi (IV. Kitap)*. ed. Robert Dankoff vd. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, t.y.
- Gülcü, Erdinç. *Osmanlı İdaresinde Bağdat 1534-1623 (İdari ve Fiziki Yapı)*. Ankara: İksad Yayınevi, 2023.
- Hammûdî, Hâlid Halîl. *el-Medresetü'l-Mercâniyye fî Bağdâd Dirâse Târîhiyye Mi'mâriyye Fenniyye*. Bağdat: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Birinci Baskı., 2013.
- Herzfeld, Ernst. *Baghdad (Iraq): View of Inscription in Iwan off Courtyard, Mirjaniyya Madrasa*. Metropolitan Museum of Art, Department of Islamic Art, Harris Brisbane Dick Fund, 1943. Erişim 19 Şubat 2025. <https://libmma.contentdm.oclc.org/digital/iiif/p16028coll11/2385/full/full/0/default.jpg>.
- Hinz, Walter. “Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri”. çev. Fikret Işıltan. *Belleten* 13/52 (1949), 771-794.
- İbnü'l-Fakih, Ebû 'Abdullah Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Hemedânî. *Kitâbü'l-Büldân*. ed. Yusuf Hâdî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 2009.
- İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi. *Bağdat Haritasında Mercâniye Medresesi ve Örtme Han'ın Konumu*. Türkçe Yazmalar Koleksiyonu, No. 09487.
- Lloyd, Seton. “Discovery in the Madrasat al-Mirjaniya (Mirjan Mosque)”. *Sumer* 2/1 (1946), 10-12.
- Makrîzî, Takiyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkâdir. *es-Sülûk li-Ma'rifeti Düveli'l-Mülûk*. ed. Muhammed Abdülkâdir Ata. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- Massignon, Louis. “Les medresehs de Bagdâd”. *Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale* 7 (1910), 77-86.

- Massignon, Louis. *Mission en Mésopotamie (1907-1908)*. Kahire: Impr. de l'Institut Français d'Archéologie Orientale, 1910.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahihu'l-Müslim*, nşr. Muhammed Fuad Abdülbâkî. Riyad: Dârü's-Selâm, 2. Bası, 1421/2000.
- Nakşibendî, Nâsır. "el-Medresetü'l-Mercâniyye". *Sumer* 2/1 (1946), 33-45.
- Nazmi-zâde, Murteza. *Gülşen-i Hulefâ: Bağdat Tarihi 762-1717*. ed. Mehmet Karataş. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Neky, İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi. *Türkçe Yazmalar*, No. 09487.
- Niebuhr, Carsten - Cevâd, Mustafa. *Rihletü Niebuhr el-Kâmile ile'l-'Irâk*. Beyrut: el-Verrâk, 2012.
- Nigehi, Mercan - Khalily, Reza. "Yasa ve Moğol Döneminde İran'ın Hukuk Düzeni Üzerindeki Etkisi". *Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 4/1 (2018), 195-209.
- Parapetti, Roberto. "The Lost Mirjaniyah Madrasa of Baghdad: Reconstructions and Additional Notes". *Mesopotamia, Rivista Di Archeologia, Epigrafia e Storia Orientale Antica* 52 (2017), 173-211.
- Sarre, Friedrich - Herzfeld, Ernst Emil. *Archäologische Reise im Euphrat- und Tigris-Gebiet*. Berlin: D. Reimer, 1920.
- Sarre, Friedrich vd. *Archäologische Reise im Euphrat- und Tigris-Gebiet*. Berlin: D. Reimer, 1911.
- Sümer, Faruk. "Ağa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/451-452. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1988.
- Taneri, Aydın. "Hadım". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/1-3. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Temir, Ahmet. *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Uluçam, Abdüsselam. *Irak'taki Türk Mimari Eserleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1989.
- Ürekli, Muzaffer. "Celâyirîliler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/264-265. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Wing, Patrick. *The Jalayirids: Dynastic State Formation in the Mongol Middle East*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2016.
- Yılmaz, Bülent. *Celâyirîliler Kabile Devleti*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Doktora Tezi, 2002.
- Yuvalı, Abdülkadir. "Hasan-ı Büzürg". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/311-312. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

EKLER

Harita 1. Bağdat Haritasında Mercâniye Mahallesi ve Örtme Han'ın Konumu
Kaynak: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar (NEKTY),
No. 09487

Mercâniye Vakıf Arazileri

Vakfiyeye Göre Cebel Hamrın ile Hânîkîn Arasında Bulunan Mevkuf Arazilerin Bulunduğu Yerlerin İsimleri Listesi

- Buhnz
- Barküba
- Holis
- Mendell
- Hänikin
- Celüla
- Cebel Hamrin

Dicle'nin doğusunda Mercöziye vakıf arazilerinin bulunduğu bölgelerin tekribi sahası

Mercan Camii-Mercanlıye

■ Mercan Han, Örtme Han

خرنیاک

- Al-Fallujah
- Ramadi

Dicle'nin batısında Mercâniye

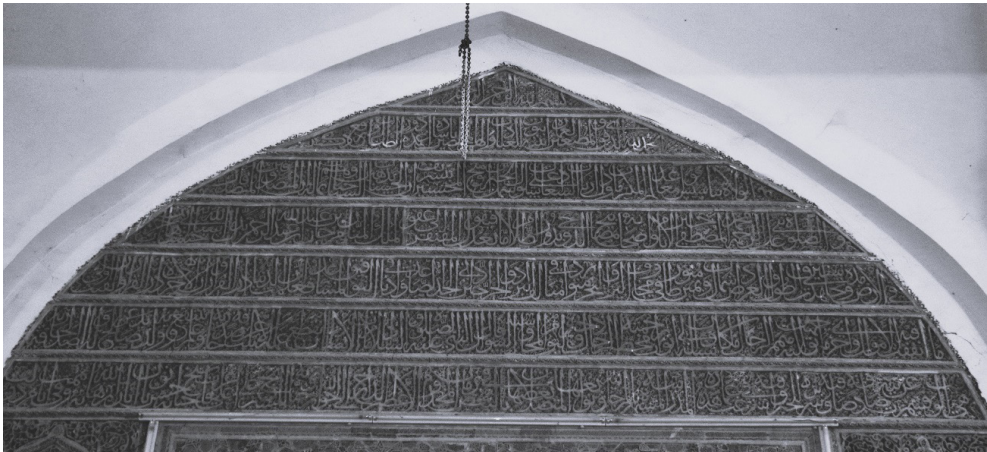
Bağdat'ın merkezinde bulunan mevkûfâtın dışındaki köy, nahiye ve mezraların iki nehir sistemi üzerinde yer aldıkları görülmektedir. Doğu yakasındaki köyler Diyala Nehri üzerinde, batı yakasındakiler ise İsa Nehri üzerinde yer almaktadır. Bununla birlikte Vakfiye'de zikredilen Bağdat bölümlerinin büyük bölümünün Diyala Nehri vadisi üzerinde bulundukları anlaşılmaktadır.

Vakfiyede özellikle Bağdat'ın batı yakasında zikredilen nahiye ve köylerin günümüzde tam olarak nereye tekabül ettikleri tespit edilemediğinden, İsa Nehri mecrasını içine alan yaklaşık bir alan gösterilmiştir. Bu alan içinde vakfiye metninde geçen tek yer adı Arkarkûftur.

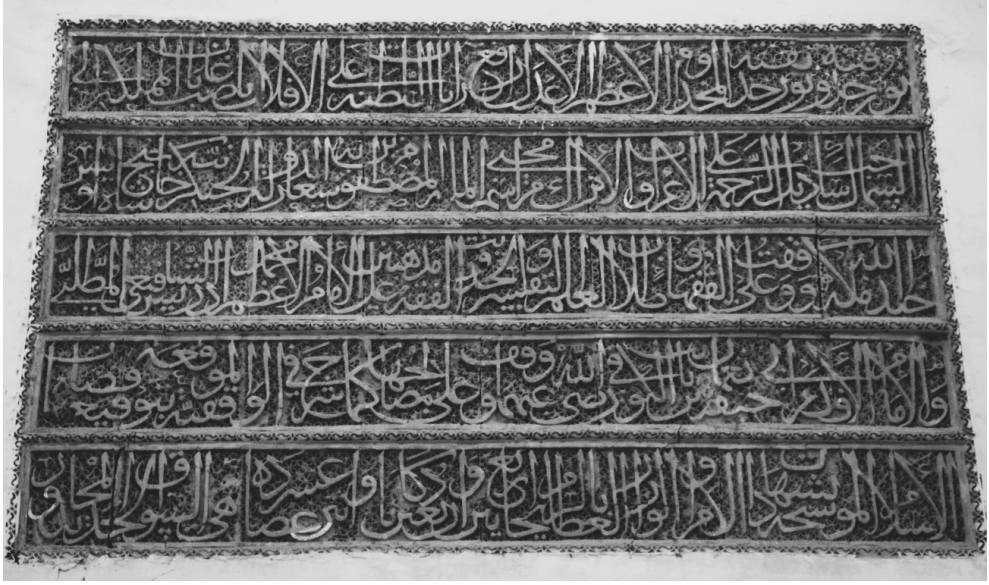

Harita 2. Bağdat Şehir Merkezi Dışında Kalan Mercâniye Vakıf Arazilerinin Takribi Yayılım Alanları

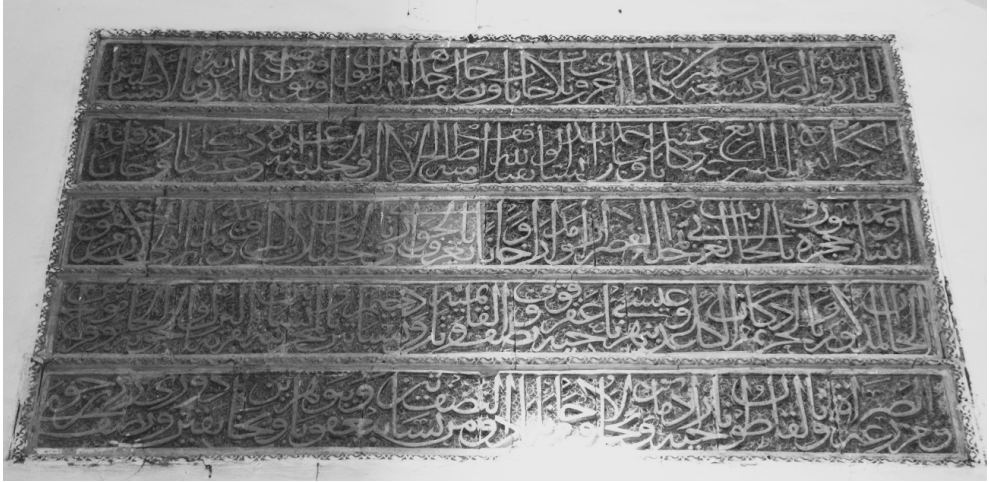
Kaynak: <https://www.google.com/maps/d/u/1/6m3rbVzb49H3u9TI4hbFBZuneGpsg&ll=33.91346268588323%2C44.41030090000001&z=9> [Erişim: 04.02.2025]

Kitabe 1. Mercâniye Medresesi Vakfiye Kitabesi-I
Kaynak: Yazarın kendi çekimi (2019)

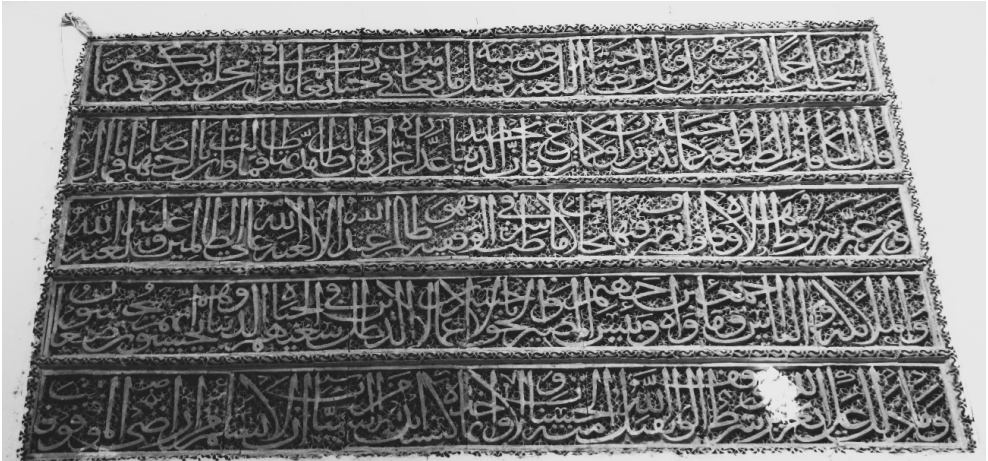
Kitabe 2. Mercâniye Medresesi Vakfiye Kitabesi-II
Kaynak: Yazarın kendi çekimi (2019)

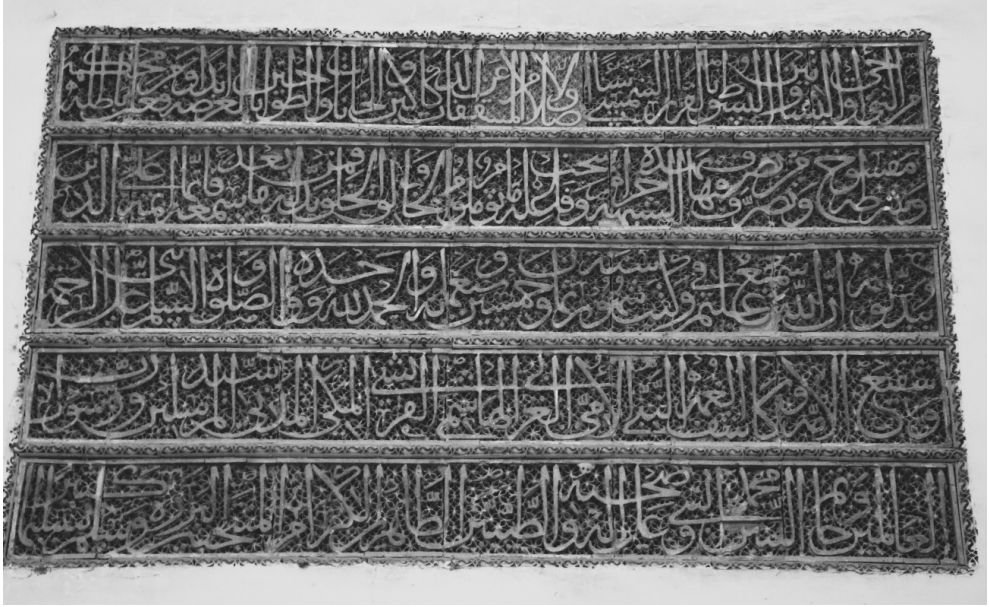
Kitabe 3. Mercâniye Medresesi Vakfiye Kitabesi-III
Kaynak: Yazarın kendi çekimi (2019)

Kitabe 4. Mercâniye Medresesi Vakfiye Kitabesi-IV
Kaynak: Yazarın kendi çekimi (2019)

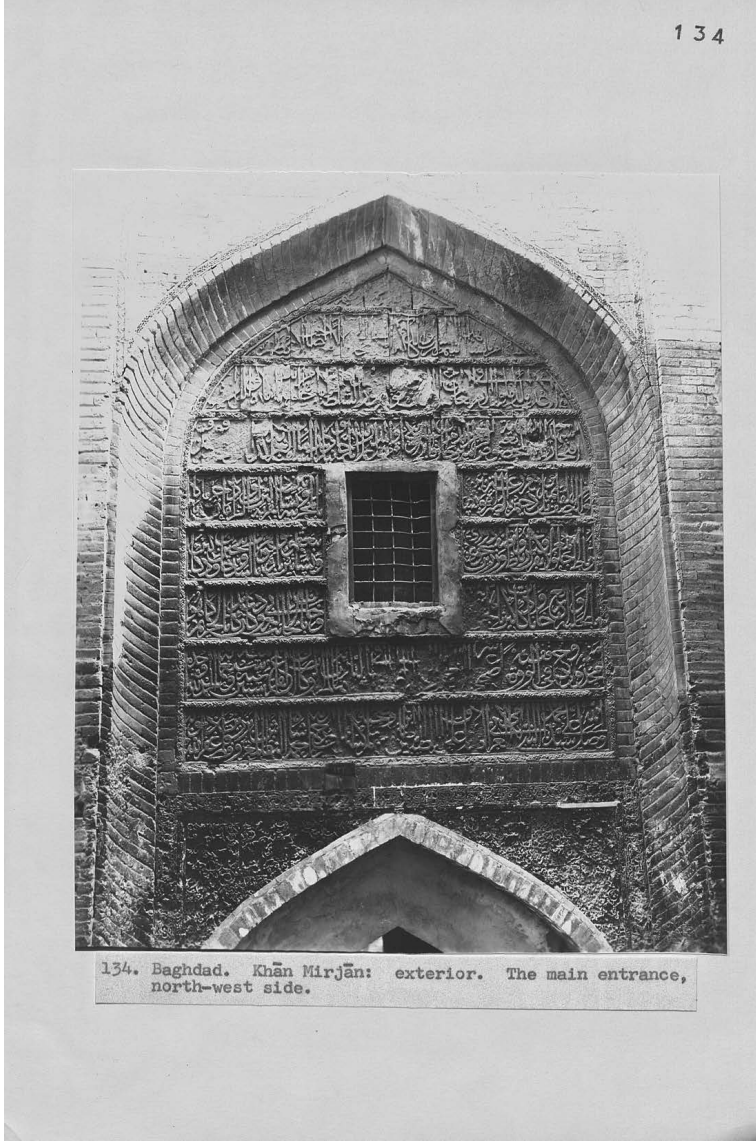

Kitabe 5. Mercâniye Medresesi Vakfiye Kitabesi-V
Kaynak: Yazarın kendi çekimi (2019)

Kitabe 6. Mercâniye Medresesi Vakfiye Kitabesi-VI

Kaynak: Yazarın kendi çekimi (2019)

Kitabe 7. Mercân Han Taç Kapı Kitabesi

Kaynak: Târiq Jawâd al-Janâbî, *Studies in Medieval Iraqi Architecture*, c. 2, s. 134.

Kitabe 8. Mercâniye Medresesi Taç kapı kitabesi
Kaynak: Yazarın kendi çekimi (2019)

Kitabe 9. Mercâniye Medresesi Eyvan Kitabesi

Kaynak: <https://libmma.contentdm.oclc.org/digital/iiif/p16028coll11/2385/full/full/0/default.jpg> [Erişim: 19.02.2025]

Kitabe 10. Mescit Girişinin Üzerindeki Kuşak Kitabe

Kaynak: Târiq Jawād al-Janâbî, *Studies in Medieval Iraqi Architecture*, c. 2, s. 111.